T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

EBU'L-FETH OSMAN B. CİNNÎ'NİN “ EL-LUMA' ” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

AYDIN TEMİZER

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. HALİT ZAVALSIZ

İSTANBUL, 2006

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İLAHİYAT ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAGATİ BİLİM DALI

EBU'L-FETH OSMAN B. CİNNÎ'NİN “ EL-LUMA' ” ADLI ESERİNİN İNCELENMESİ

Yüksek Lisans Tezi

AYDIN TEMİZER

İSTANBUL, 2006

ÖNSÖZ

İnsanlar arasında iletişimin olmazsa olmaz öğesi olan dil, Hz. Adem'in yaratılmasından beri varolmuştur. Dil sadece insanlararası iletişimde değil aynı zamanda insanların yaratıcısı Allah (cc.) ile beşer arasında diyaloğun insana bakan yönüyle zaruri bir gerekçesi olmuştur. Allah (cc.) her topluma elçilerini (peygamberler) ve mesajlarını (kutsal kitaplar ve suhuf) o toplumun diliyle göndermiştir. Son peygamber Hz. Muhammed'i de (sav.) o zamanki ümmetinin dili olan Arapça ile göndermiş Arapçayı, insanlar Rablerininin mesajlarını anlasınlar diye Hz. Muhammed'in ümmetine (zamanımızda bizlere) gönderdiği Kitabın (Kur'an-ı Kerim) dili olarak seçmiştir. Binaenaleyh Arap dili bu yönüyle ayrı bir önemi haizdir.

Dillerin devamlılığı ve orjinalitesindeki safiyetinin bozulmaması, tarih süreci içerisindeki muhafazasına, aslındaki kurallara (gramer = dilbilgisi) bağlılığa ve bu bağlılığın devamına vabestedir. İşte burada mezkur kuralların önemi ortaya çıkar. Bundan dolayı bütün dillerde yazının gelişmesinden bu yana dilbilgisi kuralları tesbit edilegeldiği gibi Arapçada da bu alanda çalışmalar yapılmış, hatta bu çalışmalar Kur'an-ı Kerim'in varlığından dolayı ayrı bir önem kazanmıştır. Sahib olduğumuz Kur'an ve onun dili (Arapça) gibi bir hazinenin kıymetini anlatma ve muhafaza amacıyla ele alınan çalışmalar deryasından bir katre olan el-Luma' , zamanımızda kıymeti anlaşılması gereken teliflerden birisidir. Zira Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin bu eseri dilin muhafazasına hizmet etmesinden çok aynı zamanda öğrenilmesine daha çok hizmet etme gibi bir özelliğe sahiptir. Çalışmamızın gayesi didaktik açıdan oldukça önemli olan bu eserin ehemmiyetini ortaya çıkarma gayretine matuftur.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir.

Giriş kısmında müellifimiz İbn Cinnî zamanına kadar geçen süre içerisinde Arapça hakkında kısa bilgi verdikten sonra Arapçanın dilbilgisi kurallarının ortaya çıkış ve gelişme seyrini ele aldık. Bu bağlamda ilk dilbilginleri ve meydana gelen dil okullarından kısaca bahsettik.

Birinci bölümde incelemesini yapmış olduğumuz eserin müellifini konu edindik. Bu babta onun kişisel ve bilimsel yönünü vurgulamaya çalıştık. İncelemesini

yaptığımız eser gramer alanında olduğundan dolayı özellikle İbn Cinnî'nin gramerle ilgili görüşlerini de bu bölümde özetlemeye çalıştık.

İkinci bölümü eserin genel özelliklerini incelemeye ayırdık. Bununla birlikte eserin takibettiği metod, faydalanmış olması mümkün olan kaynaklar ve benzeri olan eserler arasındaki yerini izah etmeye çalıştık.

Üçüncü bölümde de eserin dilbilgisi alanındaki önemi ve etkileri üzerinde durmaya çalıştık. Bu yaparken eserin etkisi gösteren şerhlerinin oldukça fazla olması bu bölümün oluşmasında temel etken olmuştur.

Son olarakta ek bölümünde, faydalandığımız kaynakları, müelliflerinin maruf (bilinen) isimlerine göre alfabetik sıraya sokmak suretiyle bibliyografya suretinde arzetmeye çalıştık.

Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî'nin bu değerli nahiv eserinin tanıtımını hedef alan çalışmamızı ilim meraklılarının istifadesine sunmadan önce, mevzuun tesbitinde, seçiminde ve çalışmam boyunca desteğini her zaman yanımda hissettiğim muhterem danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Halit ZAVALSIZ'a ve yardımlarını esirgemeyen bölüm hocalarıma, İSAM kütüphanesinin oluşumunda katkıda bulunanlara ve bu güne kadar yetişmemde payı olan herkese teşekkür ederim.

Üsküdar, 2006

ÖZET

Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî'nin el-Luma' adlı eserinin incelenmesi adlı çalışmamız, giriş ve üç bölümden meydana gelmektedir. Çalışmamızda öncelikle bir önsöz daha sonra içindekiler kısmı yer almakta ve müteakiben çalışma süresince kullanılmış kısaltmaların açıklandığı sayfa bulunmaktadır. Daha sonra giriş ve bölümler yer almakta, en sonda ise sonuç yazısı ve bibliyografyaya yer verilmiştir.

Giriş kısmında el-Luma müellifi İbn Cinnî'nin zamanına kadar geçen süreç içerisinde Arap dilinin ve bu dilin gramerinin doğuşu ve gelişimi anlatılmıştır. Bununla birlikte bu kısımda Arap dili bilginlerinden ve bunların eserlerinden de sözedilmektedir. Ayrıca bu bilginlerin zamanlarında kurulmasına öncülük ettikleri dil okulları da bahsedilmiştir. Bunlar Basra, Kufe, Bağdat, Mısır ve Endülüs'te teşekkül etmiş okullardır.

Birinci bölümde incelemesini yapmış olduğumuz eserin müellifi konu edinilmiş ve onun hakkında bilgi verilmiştir. İbn Cinnî'nin yaşadığı dönem ve o dönemin siyasal-sosyal özellikleri vs. kısaca anlatılmıştır. Müteakiben İbn Cinnî'nin hayatı, ilmî ve edebî şahsiyeti eserleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde son olarak ta incelemesini yaptığımız eser gramer sahasına ait olduğundan müellifin bu alandaki görüşleri anlatılmıştır.

İkinci bölümde eserin genel olarak değerlendirilmesi mevzu edilmiştir. Eser hakkında genel bilgilendirmeleri müteakiben, eserin metodu, özet eserler içindeki yeri ve kaynakları anlatılmıştır. Kaynaklar kısmında İbn Cinnî'den önce kaleme alınmış eserlerden Ebû Ali el-Fârisî'nin el-Îzâh'ı, Müberred'in el-Muktedab'ı, Sîbeveyhî'nin el-Kitâb'ı ve Zeccâcî'nin el-Cümel'i ele alınmıştır.

Üçüncü ve son bölümde de eserin gramer alanındaki önemi üzerinde durulmuş ve ayrıca bu durumu da açıklayıcı mahiyette olan el-Luma' üzerine yapılan şerhler anlatılmıştır. Eser üzerine müellifleri tesbit edilen yirmidört adet şerh çalışması yapılmıştır. Bu şerh çalışmalarından bir kısmı neşredilmiştir.

Bibliyografya kısmında çalışma süresince istifade edilen kaynaklar, müellifleri, varsa neşredenleri, neşir yerleri ve tarihleri belirtilmek suretiyle zikredilmiştir.

ABSTRACT

This thesis titled ‘’Examining of Reconciling that is belong to Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî named *el-Luma’*‘’ consists of an introduction and three chapters. Primarly a preface and index are presented In our thesis. After that the page which introduces the abbreviations used during the study is located. Following introduction and chapters are based. At the end of the thesis a conclusion and bibliography are presented.

In the introduction, Arabic language and its grammar’s rise and its development are explained. In this section scientist of Arabic Language and their reconcilings are also narrated. Otherwise language schools which had been put by the scientist’s leadership are explained. These schools are based on Basra, Kufe, Bağdat, Mısır, and Endülüs.

In the first chapter, el-Luma’s writer has been introduced. (Ebu’l-Feth Osman b. Cinnî) His life and political and social features that was during his life are briefly explained. After that his scientific and literary personality and his works informations are given. Consequently the writer’s opinions for grammar has been explained because of the thesis is belong to grammatical area.

In the second chapter, the reconciling has been generally evaluated. Means of the el-Luma’ and its situations in the summary grammatical works and its sources are explained after general information about el-Luma’. In the section of sources, el-Îzâh of Ebû Ali el-Farisî and el-Muktedab of Muberred and el-Kitâb of Sîbeveyhi and el-Cümel of Zeccâcî has been introduced.

In the thirth section, the importance of el-Luma’ has been taught. Otherwise the works which had been reconciled for el-Luma’ has been explained. These works consist of twenty four masterpieces in their area. Some of them have been published.

In the bibliography section, the sources which had been benefited from were introduced. Otherwise their publishers and their locations where they had been published were introduced too.

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I

KISALTMALAR III

GİRİŞ
İBN CİNNÎ DÖNEMİNE (HİCRÎ IV. ASIR) KADAR ARAP GRAMERİNE (SARF-NAHİV) GENEL BAKIŞ

I. ARAP DİLİ ve GRAMERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI 1

II. İLK GRAMER BİLGİNLERİ VE ESERLERİ 8

III. DİL OKULLARI 11
- A. BASRA DİL OKULU 11
- B. KÛFE DİL OKULU 13
- C. BAĞDAT DİL OKULU 15
- D. MISIR DİL OKULU 17
- E. ENDÜLÜS DİL OKULU 19

BİRİNCİ BÖLÜM
İBN CİNNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

I. İBN CİNNÎ DÖNEMİNDE KÜLTÜREL DURUM VE ARAP GRAMERİ 22

II. HAYATI 25
- A. DOĞUM YERİ VE TARİHİ 25
- B. SOYU, ADI, NİSBESİ, KÜNYESİ VE AİLESİ 26
- C. TAHSİLİ VE İLMÎ SEYAHATİ 27
- D. İLMÎ, DİNÎ VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ 28
- E. HOCALARI 30
- F. ÖĞRENCİLERİ 34
- G. VEFATI 36

III. İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ 37

IV. ESERLERİ 40
- A. GRAMERLE İLGİLİ ESERLERİ 40
- B. LÜGATLE İLGİLİ ESERLERİ 45
- C. EDEBİYATLA İLGİLİ ESERLERİ 47
- D. KUR'AN İLİMLERİ İLE İLGİLİ ESERLERİ 51
- E. ÇEŞİTLİ KONULARI İÇEREN ESERLERİ 52
- F. KONUSU TESBİT EDİLEMEYEN ESERLERİ 53

V. GRAMERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ 54
- A. NAHİV METODU HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 54
- B. SARF HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ 57

İKİNCİ BÖLÜM
EL-LUMA'IN İNCELENMESİ

I. LUMA' HAKKINDA GENEL BİLGİLER 60
A. ESERİN ADI 62
B. İBN CİNNÎ'YE NİSBETİ 63
C. YAZILIŞ TARİHİ 64
D. YAZILIŞ AMACI 65
E. YAZMA NÜSHALARI 66
F. MATBU NÜSHALARI 69
II. ESERİN METODU 72
III. MUHTASAR BİR NAHİV KİTABI OLARAK EL-LUMA' 80
IV. KAYNAKLARI 83
A. EL-ÎZÂH (EBÛ ALİ EL-FÂRİSÎ) 83
B. EL-MUKTEDAB (EL-MÜBERRED) 85
C. EL-KİTÂB (SÎBEVEYHİ) 86
D. EL-CÜMEL (EZ-ZECCÂCÎ) 87

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
ESERİN ÖNEMİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. ESERİN GRAMER ALANINDAKİ ÖNEMİ 91
II. ÜZERİNDE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR (ŞERHLERİ) 92
A. ŞERHU'S-SEMÂNÎNÎ 94
B. ŞERHU İBN BERHÂN 95
C. ŞERHU'L-KÛFÎ 97
D. ŞERHU'L-VÂSITÎ 98
E. ŞERHU İBN TABÂTABÂ 99
F. ŞERHU'L-FÂRIKÎ 100
G. ŞERHU'T-TÂÎ 100
H. ŞERHU'L-MEHÂBÂZÎ 101
İ. ŞERHU'L-KİRMÂNÎ 101
J. ŞERHU'L-HATÎB ET-TEBRÎZÎ 101
K. ŞERHU'L-HUVEYY 102
L. ŞERHU CÂMİİ'L-ULÛM 102
M. ŞERHU EBİ'L-BEREKÂT 103
N. ŞERHU İBNİ'Ş- ŞECERÎ 106
O. ŞERHU İBN HUMEYD 106
P. ŞERHU İBNİ'L-HAŞŞÂB 106
Q. ŞERHU İBNİ'D-DEHHÂN 107
R. ŞERHU'L-ABRATÎ 107
S. ŞERHU'Ş-ŞÜMEYM EL-HILLÎ 108
T. ŞERHU'L-UKBERÎ 108
U. ŞERHU'L-KÂSIM B. EL-KÂSIM EL-VÂSITÎ 110
V. ŞERHU İBNİ'L-HABBÂZ 110
W. ŞERHU'L-HAFFÂF 112
X. ŞERHU İBN HİŞÂM 112
Y. DİĞERLERİ 113

SONUÇ 116

BİBLİYOGRAFYA 118

KISALTMALAR

age.	:	Adı geçen eser
b.	:	İbn(oğlu)
bkz.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
cc.	:	Celle celâlühü
h.	:	Hicri
hk.	:	Hakkında
m.	:	Miladi
nr.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden
ö.	:	Ölümü
örn.	:	Örnek
ra.	:	Radıyallahü anh
s.	:	Sayfa
sa.	:	Sayı
sav.	:	Sallallahü aleyhi ve sellem
t.y.	:	Tarih yok
tsh.	:	Tashih
trc.	:	Terceme
vb.	:	ve benzerleri
vr.	:	Varak
vs.	:	ve saire
y.y.	:	Yer yok

GİRİŞ

İBN CİNNÎ DÖNEMİNE (HİCRÎ IV. ASIR) KADAR ARAP GRAMERİNE (SARF-NAHİV) GENEL BAKIŞ

I. ARAP DİLİ ve GRAMERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI

Sâmî diller gurubunun en gelişmişi olan Arapça, İslamiyet'ten önce sadece Arap yarımadasında konuşuluyordu.[1] Arapçanın, Kuzey Arabistan'da yaşayan ve Adnânîlerin dedesi sayılan **Hz. İsmail**'in (as.), Cürhüm kabilesinden bir eşle evlenmesiyle gelişme aşamasına girdiği ve bu evlenmeden meydana gelen kabilelerle istiklâl-iyyet kazandığı rivayet edilir.[2]

Daha sonraları Arapların dil sevgileri ve Arap panayırları -özellikle Mekke'nin tarıma elverişli olmayan kesimlerinde yerleşmiş bulunan Kureyş Kabilesinin kurduğu Ukâz[3] panayırı- ile beslenen Arapça, Kur'an-ı Kerim'in inişiyle ifadedeki zirvesini yakalayarak en kâmil noktaya ulaşmıştır.[4]

Cahiliye devrinde ve İslam'ın ilk dönemlerinde yazı çok yaygın olmayıp, Araplar dillerini fıtrî selikalarına, zevk ve mizaçlarına uygun olarak konuşuyorlar ve nesilden nesle tevarüs ediyorlardı.[5] Onlar kelime ve cümleleri yaratılışlarında var olan kabiliyet ve meleke sayesinde hiç zorlanmadan gayet akıcı bir tarzda kullanıyorlardı. Dolayısıyla dil kurallarının tespiti yazılı olarak mevcut değildi, ancak dilde bir bozulma da söz konusu değildi. Nitekim cahiliye devrinde ortaya koyulan edebi eserler -örneğin muallaka- vücut bulurken hiçbir dil prensibi ihmal edilmemiştir; hatta bu eserler kural ve prensiplere ihtiyaç duyulan ileriki dönemlerde dilin kurallarını tespitte delil olarak gösterilmişlerdir. Bu bapta şu gerçeği ifade edebiliriz ki; insanlar konuşurken ilk önce dil kurallarını

---

[1] Mehmed Fehmi, *Tarih-i edebiyat-ı Arabiye*, İstanbul,1912, I,79
[2] Mehmed Fehmi, *age.* I,89
[3] Mekke yakınlarında hac yolu üzerinde kurulmuş Ukaz Panayırı Arapların en büyük pazarıdır. Aynı zamanda dönemin Arap dili akademisi de sayılmaktadır. Miladi 540 yıllarında kurulmuş olan panayır, hicri 129 yılına kadar mevcudiyetini sürdürmüştür. (Geniş bilgi için bkz. Mehmed Fehmi, *age.* aynı yer)
[4] Mehmed Fehmi, *age.* I,93
[5] Bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed, *es-Sâhibî fî fıkhi'l-luga ve suneni'l-Arab fi kelâmihâ*, Beyrut, 1963, s.10

öğrenmezler, bilakis kurallar kullanılan dilden ortaya çıkarılır.Bununla birlikte Arapların dilin korunmasını sağlayan kaidelere ihtiyaçları yoktu[1] gibi bir yargı kanaatimce çok doğru olmayabilir; çünkü yazının medeniyetin önemli bir unsuru olduğu şüphesiz olduğu gibi, dilin kurallarının kayıt altına alınması da bir toplumun kültürünün devamı için önemli bir realitedir.

Görülüyor ki, Araplarda sözlü edebiyatın yaygın ve kuvvetli olmasından dolayı dilin korunmasının sağlanması ve yazının yaygın ve kullanışlı olmaması, dilin kurallarını tespitte -zayıf dahi olsa- saik sebep olarak sayabileceğimiz herhangi bir etkeni doğurmamıştır.

Burada istidradi olarak şunu da ifade etmeliyiz ki, Kur'an–ı Kerim ve Hadis'in Arap filolojisinin gelişmesine katkısının olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. İleride de detaylı bir şekilde açıklanacağı üzere filolojik çalışmaların hemen tamamı İslam literatürü ile alakalı olmakla birlikte, aynı zamanda bu literatür (Kur'an-ı Kerim ve Hadisler) dilin kurallarını tespitte kaynak olarak kullanılmıştır.

İslamiyet'ten önce çeşitli inançlara sahip olan Arap kabileleri İslam'ın zuhurundan sonra onun bayrağı altında toplanmışlar ve böylelikle fikir, kültür ve edebiyat birliği oluşmuştur. Cahiliye döneminde şiir, hitabet ve kehanetle meşgul olan Araplar, İslam'ın zuhuru ile Kur'an ve Hadis'i okuyup ezberlemeye başladılar. Böylelikle hem kültür alanında hem de Arap dilinde gelişmeler ortaya çıktı.[2] Şöyle ki; Kur'an-ı Kerim lafız ve üslup bakımından ne Arap kâhinlerinin secili sözlerine ne de şairlerin vezin ve kafiyeli şiirlerine benziyordu. Fakat çok yüksek bir edebi değere sahipti ki bunu şu örnek olay açıklamaktadır. Allah Resulünün (sav.) en azılı düşmanı olan Velid b. Mugire, Kur'an ayetlerini duyunca Kureyş'e giderek "Vallahi Muhammed'den (sav.) öyle bir söz işittim ki o ne insan ne de cin sözüdür zira onun bambaşka bir tadı ve güzelliği var."[3] Diyerek bu hakikati itiraf etmiştir. İşte Kur'an, bu özelliğinden dolayı cahiliye

---

[1] Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî, Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, İstanbul, 1996, s. 2
[2] Corci Zeydan, *Tarihu âdâbi'l-luga*, Beyrut, 1983, I,216
[3] Zemahşerî, *el-Keşşâf*, Riyad, 1998, IV,183

devrinde oldukça yüksek seviyeye ulaşmış olan Arap dili ve edebiyatına ayrı bir yön vermiştir.

Fakat daha sonraki dönemlerde İslam Devleti hudutlarının genişlemesi ve aslen Arap olmayan unsurların İslam devletine ve kültürüne girmesi, Arapçanın kullanımında ve yapısında bir takım bozuklukların ortaya çıkmasına ve başlangıçtaki sâfiyetini tehdit eden amillerin vücuduna yol açtı. Bu tür bozukluklar, ilk önce **i'rab**[1] ta ve daha sonra da kelimenin yapısında görülmeye başladı. Zamanla dildeki bu hassasiyetin zayıflaması **lahn**[2] (dilde i'rab hatası) lerin artmasına sebep oldu.

Bu çeşit i'rab hataları ilk olarak Peygamberimiz **Hz. Muhammed** (sav.) zamanında görülmeye başlanmış, tabii olarak sonraları **Hulefa-i Raşidin** (632-660) ve **Emevîler** (661-750) devrinde de devam etmiştir.

Nahiv tarihçisi Ebu't-Tayyib el-Lügavî (ö.351/962) şöyle der: "Arap dilinde ilk bozulan ve öğrenmeye ihtiyaç duyulan şey i'rab olmuştur, zira lahn, Hz. Muhammed (sav.) devrinde Mevali[3] ve Araplaşmış kimselerin dilinde ortaya çıkmıştır. Hatta bir keresinde Peygamberimizin (sav.) huzuruna gelen bir heyetin sözcüsü lahn yaptığında Hz. Peygamber (sav.): "Kardeşiniz hata etti onu irşad ediniz." buyurmuştur.[4]

Bu hatalar daha sonraları dört halife döneminde de vücuda gelmiş, fakat onlar da bu konuda hassas davranmışlardır. Bir kâtib **Ebû Musa el-Eş'ari** (ra.) adına **Hz. Ömer**'e (ra.) (634-644) yazdığı bir mektupta من أبو موسى ifadesini kullanır ve harf-i cerrin amel etmesinden haberdar olmadığını yaptığı bu hatasında izhar eder. Bunun üzerine Hz. Ömer (ra.) Ebû Musa'ya (ra.) gönderdiği mektubunda şöyle der: "kâtibine bir kırbaç vur ve onun ücretini bir yıl

---

[1] Arapçada kelime sonlarının okunuş şekli
[2] Muhammed Huseyin Âl-i Yasin, *ed-Dirasatü'l-lügaviyye ınde'l-Arab*, Beyrut, 1980, s. 34-36
[3] Mevâlî: Mevlâ kelimesinin çoğuludur. Aslen Arap olmayan, köle konumunda olup efendisiyle miras gibi bazı hukuki pozisyonları olan kişi
[4] Ebu't-Tayyib el-Lugavî Abdulvâhid b. Ali, *Meratibu'n-nahvîyyîn*, Kahire, 1955, s. 5; Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *Lumau'l-edille fî usûli'n-nahv*, Beyrut, 1963, s. 96

geciktir."[1] Yine Hz. Ömer (ra.) bir gün ok atma talimi yapan bir grubun yanından geçer ve hedefe isabet ettiremediklerini görünce onlara serzenişte bulunur. Buna cevaben içlerinden birisi نحن قوم متعلمين (biz ok atmayı öğrenmeye çalışan kimseleriz) diyerek karşılık verir ve "Müteallim" kelimesinin çoğulunu merfu yerine mecrur veya mansub okur. Bunu duyan Hz. Ömer (ra.), oradan kızarak ayrılır ve "Allah'a (cc.) yemin ederim ki sizin dildeki hatanız benim için, atışınızdaki hatadan daha kötüdür."[2] Diyerek olay karşısındaki hassasiyetini gösterir.

Burada şunu tespit etmek yerinde olacaktır ki, zamanla kültürler arasında etkileşimin hızlanması, özellikle Kur'ân gibi evrensel ve kutsal bir kitabın varlığı ve yayılması, bu yayılmanın aslen Arap olmayan toplumlara ulaşması, kanaatimce Arap dilinde de var olan bu etkileşimi gayet tabii kılmış ve hatta hızlandırmıştır.

Tabiatıyla lahn, sonraları daha da yayılmış sadece Arap olmayanların değil, bâdiyeden[3] şehre gelenlerin de dilde hata yapması söz konusu olmuş, hatta bunlar arasında şair ve hatipler dahi bulunmuştur.[4] Böylece lahn okumuş gruba da geçmiş, hiç lahn yapmayanlar parmakla gösterilir olmuştur. Mesela **Haccac b. Yusuf** (665-714), **Abdülmelik b. Mervan** (685-705), **Eyyûb b. Zeyd İbnü'l-Kırriyye** (ö.84/703) ve **Âmir b. Şurâhil eş-Şa'bî** (ö.103/721) gibi pek az şahıs hiç lahn yapmayanlar arasında sayılmışlardır.[5] Bu bozulma daha da ileri giderek saf Arapçanın konuşulduğu bâdiyeye kadar sıçramıştır. Dilde yapılan bu yanlışlıklar nihayetinde Kur'ân'ın yanlış okunmasına kadar varmıştır.[6]

---

[1] Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *Meratibu'n-nahviyyîn,* s. 6
[2] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, Beyrut, t.y., I,67
[3] El-Bâdî (البادي) kelimesinin çoğul şeklidir. İçinde su ve hayvanları otlatma alanları bulunan, çölde yer alan geniş alan (İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan Zeyyât... *el-Mu'cemu'l-vasît*, İstanbul, 1990, s. 45)
[4] Ebu't-Tayyib el-Lugavî, *age.* s. 6
[5] Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahviyye*, s.11, Kahire, 1976; Râfiî, Mustafa Sadık, *Tarihu âdâbi'l-Arab*, Beyrut, 1974, s. 247
[6] Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *el-Hasâis*, Beyrut, II,5

Bütün bu gelişmeler neticesinde özellikle Kur'ân'ı böyle yanlışlardan korumak ve Arap olmayanların bu dili Araplar gibi okuyup anlayabilmelerini sağlamak için Arap Dilinin kaidelerinin tespit edilmesi zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

Bununla ilgili olarak şu açıklamayı yapmak faydalı olur kanaatindeyim. Araplar daha önceleri dillerini kural ve kayıt altına alma ihtiyacını -önceden belirttiğimiz sebepler doğrultusunda- hissetmemişlerdir. Ancak Kur'ân gibi kutsal bir emanetin ve tabii olarak onun dilinin muhafazası söz konusu olunca böyle bir zorunluluk ortaya çıkmıştır. Binaenaleyh Kur'ân burada temel sâik (teşvik edici) olmuştur.

Arap dilinin kaidelerini tespit çalışmaları, ilk zamanlarda genel kurallar manzumesi (**nahiv**)[1] olarak karşımıza çıkmakla birlikte, tespit edilen bu kaideler bir bütün halinde, hicri I. asrın ortalarından hicri II. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Bu kurallar manzumesi, hicri III. asrın başlarından itibaren **sarf**[2] ve nahiv olarak ayrı mütalaa edilmeye başlanmış ve her iki alanda da müstakil çalışmalar ortaya konulmuştur. Yani nahvin içinden sarf da bir gramer dalı olarak tezahür etmiş ve müstakil hale gelmiş, Basra ve Kûfe dil bilginleri bu ilmin gelişmesinde ve tesisinde büyük çabalar sarf etmişlerdir.

Bir şeyin inşası ve mükemmel haline gelmesi elbette ki zaman ister. Nitekim Arapçanın gramer çalışmaları da bu şekilde olmuş, zamanla yapılan çalışmalar bu alandaki gelişmeye katkıda bulunmuştur.[3]

Nahiv alanında ilk ciddi çalışmanın **Ebü'l-Esved ed-Düelî**'ye (ö.69/688)[4] ait olduğu hakkında genel bir kanaat mevcuttur.[5] Bununla birlikte bazıları **Nasr b. Asım el-Leysi** (ö.89/708)'ye, bazıları **Abdurrahman b. Hürmüz** (ö.117/735)'e ait olduğunu ifade etmişlerse de çoğunluk Ebü'l-Esved

---

[1] Kelime sonlarının cümledeki konumuna göre hareke şekillerini inceleyen Arap Dili gramer dalı (bkz. *bu çalışma*, s. 59)
[2] Kelimenin türeme şeklini inceleyen Arap Dili gramer dalı (bkz. *bu çalışma*, s. 60)
[3] Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, s.10
[4] Sezgin, Fuat, *GAS, (Geschichte des Arabischen Schrifttums)*, Leiden, 1995, IX,31
[5] İbnü'n-Nedim Muhammed b. İshak, *el-Fîhrist*, Devha, 1985, s. 88; Muhammed Huseyin Âl-i Yasin, *ed-Dirâsâtü'l-lügaviyye*, s. 57

üzerinde ittifak etmiş,[1] Abdurrahman b. Hürmüz ve Nasr b. Asım'ın da nahiv ilmini Ebü'l-Esved'den öğrendikleri belirtilmiştir.[2] Ayrıca ilk nahiv çalışmalarının **Hz. Ali** (ra.)'ye ait olduğu da söylenmiştir.[3]

Sîbeveyhi'ye (ö.180/796) kadar olan nahiv çalışmalarının başlangıcındaki kesin olmama, kanaatimce tesis edilen bir şeyin tedriciliğinden kaynaklanmaktadır. Burada adından söz edemediğim pek çok şahıs Arap grameri alanında çalışmalar yapmış olabilir; ama şu da bir gerçektir ki bir sonraki nesil, kendinden önceki neslin tecrübelerinden istifade ile çalışmaları ilerletmiş ve bu çalışmalardan bir sonraki, kendisinden öncekine göre daha belirgin olagelmiştir.

Bununla birlikte nahvin ilk müessisi hakkında ihtilaflar geçmişle sınırlı kalmamış, son asır dil bilimi tarihçileri arasında da devam etmiştir. Şevkî Dayf bu konuda ''ittifak yoktur'' [4] derken; Corci Zeydan, Ebü'l-Esved'de ittifak olduğunu ifade eder.[5] Ahmed Emin ise Ebü'l-Esved'in nahvin bazı kısımlarını tespit etmede öncelik sahibi olduğunu, tamamını tespit eden kişi olmadığını ifade eder.[6] Muhammed Tantavi de ilk müessisin Ebü'l-Esved olduğunu belirtir.[7]

Ebü'l-Esved'i böyle bir çalışmaya sevk eden amillerden birini[8] örnek olarak zikretmek, gramerin doğuşunu bütün olarak açıklığa kavuşturma bakımından faydalı olur kanaatindeyim şöyle ki;

Ebü'l-Esved, birinin إِنَّ اللهَ بَرِيءٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَ رَسُولُهُ [9] (…Allah ve Peygamberi, puta tapanlardan uzaktır…) ayetindeki Resul kelimesini mecrur okuduğunu duyunca "işin buraya kadar vardığını sanmıyordum" diyerek, lahnin

---

[1] Sîrâfî Ebu Said b. Abdullah, *Ahbarü'n-nahviyyîn el-Basriyyîn*, Kahire, 1985, s. 113; İbnü'l-Kıftî Cemaleddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf, *İnbâhü'r-ruvât alâ enbâhi'n-nuhât*, Kahire, 1986, I,7
[2] Enbârî Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed, *Nüzhetü'l-elibbâ fi tabakâti'l-üdebâ*, Kahire, 1967, s. 11
[3] Enbârî, *age.* s. 4
[4] Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-nahvîyye*, s.13
[5] Corci Zeydan, *Tarihu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye*, I,30
[6] Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Beyrut, 1933, II,286
[7] Muhammed Tantavi, *et-Tefsîrü'l-vasît li'l-Kur'âni'l-Kerim*, Kahire, 1992, s. 30
[8] Diğer sebeb için bkz. İbnü'l-Kıftî, *age.* I,40
[9] Kur'ân-ı Kerim, Tevbe Suresi, IX,3

Kur'ân'a kadar ulaştığını fark etmiş bu konuda Basra valisi **Ziyad**'a (45-53/665-673) müracaat ederek yanlış okumayı önleyici bazı kaideler ortaya koymak için izin istemiştir. Önceleri bu teklifi kabul etmeyen Ziyad, daha sonra huzurunda birinin dil hatası yapması üzerine Ebü'l-Esved'in teklifini kabul eder ve ona bu hususta izin verir.[1]

Ebü'l-Esved'in bu davranışında Kur'ân'ın büyük etkisi olduğu bir gerçek ve kanaatimizce burada ilk gaye dili korumak değil, daha önce de ifade ettiğimiz gibi o dil ile nazil olan Kur'ân'ı korumaktır. Zira Ebü'l-Esved'in "işin bu noktaya kadar vardığını sanmıyordum"[2] ifadesi bunun açık bir göstergesidir.

Ebü'l-Esved, ilk olarak Kur'ân kelimelerinin sonlarını harekelemekle (naktü'l-mushaf) işe başlar ve bu şekilde Kur'ân'ı baştan sona harekeler.[3]

Bu işlem râvîler tarafından nahvin tespiti olarak rivayet edilmiştir. Bu şekilde bir çalışma Ebü'l-Esved'e tecrübe kazandırmış olmalıdır ki, ilk nahiv kaidelerini bundan hareketle vaz etmiştir. Nitekim İbnü'n-Nedim (ö.385/995) ona ait üç-dört varaklık bir çalışmadan bahsediyor.[4] Ebü'l-Esved'den sonra bu çalışmalarını, öğrencileri **Nasr b. Asım el-Leysi** (ö.89/708)[5], **Anbese b. Ma'dan** (ö.100/718)[6], **Abdurrahman b. Hürmüz** (ö.117/735)[7], **Yahya b. Ya'mer** (ö.129/746)[8] ve **Meymun b. Ekran** (ö.125/743)[9] gibi kurrâdan[10] olan şahıslar devam ettirmişlerdir.

---

[1] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I,40
[2] İbnü'l-Kıftî, *age.* I,140
[3] İbnü'n-Nedim, *el-Fîhrist*, s.87
[4] İbnü'n-Nedim, *age.* s. 66
[5] Ömer Rıza Kehhale, *Mucemü'l-müellifîn*, Beyrut, 1957, VIII,89
[6] Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,35
[7] İbnü'l-Kıftî, *age.* II,172
[8] Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, Beyrut, 1970, III,340
[9] Taşköprîzade Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Ahmed Efendi, *Miftahu's-saade ve misbâhu's-siyâde fî mevzûâti'l-ulûm*, Kahire, 1968, I,141
[10] Kur'ân'ı Kerim'i ezbere bilen ve okuyanlar

Daha sonra Irak valisi Haccâc'ın (h. 74-95) emriyle Nasr b. Asım, birbirine benzeyen harfleri noktalamış ve bir müddet sonra **Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî** (ö.175/791) daha önce konulmuş olan harf noktaları ile i'rab noktaları karışıklığa sebebiyet verdiği için, i'rab işareti için konulmuş olan üç noktayı küçük birer harf şekline çevirmiş; ref' alameti olarak küçük bir **vav** (و) nasb alameti olarak küçük bir **elif** (ا) ve cer alameti olarak da küçük bir **ya** (ى) harfi koymuştur.[1]

Görüldüğü gibi Ebü'l-Esved ve öğrencilerinin çalışmaları bu konuda yeterli olmamakla birlikte önemli bir başlangıç olmuş ve zamanla gelişerek ilerleme kaydetmiştir. Bu çalışmalar ilk olarak merkezî bir şekilde **Basra**'da[2] daha sonra da **Kûfe**'de[3] başlamıştır.

İlk gramer çalışmalarının Basra'da başlamış olmasında, bu şehrin tarihi ve kültürel özellikleri önemli etkenler olarak karşımıza çıkıyor. Zira burası eski bir kültür ve medeniyet merkezi olan Irak'ın sınırları içerisindedir. Binaenaleyh Basralılar sahip oldukları bilgi ve tecrübelerin yardımıyla İslâmî ilimlerin burada doğup gelişmesine katkı sağlamışlardır.

II. İLK GRAMER BİLGİNLERİ VE ESERLERİ

Ebü'l-Esved ve öğrencilerinden sonra önemli ilk nahivcilerden birisi, aslen Basralı olan **Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî** (ö.127/735)[4], Basra dil mektebinin gerçek kurucusu olarak kabul edilmiştir.[5] Daha sonra kendisi gibi

---

[1] Muhammed Huseyin Âl-i Yasin, *ed-Dirâsâtü'l-lugaviyye*, s. 55
[2] Gökbilgin, M.Tayyib Besim, "Basra", *İ.A.(İslam Ansiklopedisi, Millî Eğitim Yayınevi)*, II,320-327
[3] Zettersten, K.V. "Kûfe", *İ.A.* VI,964-967
[4] Zübeydi Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah, *Tabakatü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyin*, Kahire, 1984, s. 31
[5] Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 18

kurrâdan olan öğrencileri **İsa b. Ömer es-Sekafî** (ö.149/766)[1] ve **Ebû Amr b. el-'Alâ** (ö.154/771)[2] önemli gramerciler arasında yer alır. Sekafî bugün elimizde bulunmayan fakat kaynaklarda adı geçen *el-Câmi*[3] ve *el-İkmâl*[4] isimli eserleri ile tanınır. Bu büyük dilcinin adı geçen eserleri, nahiv hakkında münferit meselelerin ele alınması olan birinci aşamadan, nahvin o zamana kadar bilinen bütün meselelerini bir araya toplama şeklinde olan ikinci merhaleye geçişi temsil eder. Ebû Amr ise yedi büyük kıraat âliminden biri olup nahiv ve lügat alanında zamanın önemli âlimlerindendir. Zira Ebû Amr, şiire ve eyyâmu'l-Arab'a[5] olan vukufiyeti ile tanınır.

Dil çalışmalarının başladığı andan bu devreye kadar yapılmış değerli çalışmalara rağmen nahiv ilmi yine de teşekkül devresinde kalmıştır. Bu döneme kadarki dil âlimleri genellikle dilin malzemesini toplamaya, bunlar arasındaki benzerlikleri ve ortak noktaları tespite ve bundan sonra da kıyas yoluyla genel kaidelere ulaşmaya çalışmışlardır.[6]

Bu çalışmaları müteakiben Sekafî'nin talebesi olan **Halil b. Ahmed el-Ferâhidî** (ö.175/791) [7] şu anda bilinenlere yakın bir şekilde nahiv ilmini geliştirmiş, mevzuları tayin etmiş ve dilin birçok kaidesini -illetlerini belirtmek suretiyle- tespit etmiştir. Ayrıca lügat alanında *Kitâbu'l-Ayn* ı telif etmekle bu alanda ilk lügat müellifi olma ayrıcalığını da kazanmıştır. Ancak nahiv alanında Halil'in müstakil bir çalışması maalesef mevcut değil, ama öğrencisi **Sîbeveyhi** (ö.180/796)[8], Basra dil ekolünün güçlü bir temsilcisi olarak *el-Kitâb*[9] adlı eseri telif etmekle nahiv alanında ilk müellif olma ayrıcalığını kazanmıştır. Sîbeveyhi, nahiv alanında ilk olan ve günümüze kadar gelen bu eserini telif ederken, başta hocası Halil olmak üzere İsâ b. Ömer es-Sekafî, **Yunus b. Habîb** (ö.183/799)[10]

---

[1] Moh. Ben Cheneb, "İsa b. Ömer", *İ.A.* V,1065
[2] Ebû Abdullah Şihâbüddin Yâkût b. Abdullah Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XI,156
[3] İbnü'n-Nedim, *el-Fîhrist*, s.90
[4] İbnü'n-Nedim, *age.* s.90
[5] Araplar arasında gerçekleşen önemli olaylar ve bu olayların meydana geldiği günler
[6] Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, s.10
[7] Sezgin, Fuat, *GAS*, VIII,51
[8] Sezgin, Fuat, *age.* IX,51
[9] Sezgin, Fuat, *age.* IX,58
[10] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 50

ve İbnü'l-'Ala'dan istifade etmiştir. Ayrıca *el-Kitâb*, yakından incelendiğinde görülecektir ki, nahiv konularının yanında aynı zamanda sarf ile ilgili meselelerin de işlendiği bir eserdir. Görüldüğü gibi Sîbeveyhi zamanında da sarf, nahivle birlikte mütalaa ediliyor.

Sarfın müstakil olarak ilk temsilcisi, Suyûtî'ye göre **Muâz b. Muslim el-Herrâ**'dır (ö.187/803), hatta bu konuda ona göre görüş birliği vardır.[1]

Bu hususta İbn Cinnî üzerine çalışma yapmış olan Mehmet Yavuz bir değerlendirme yapıyor ve diyor ki; "Suyûtî'nin bu hükmünün ihtiyatla karşılanması gerekir. Çünkü bu gün için bu hükmün doğruluğunu kesinleştirecek bir bilgi olmadığı gibi herhangi bir rivayet de mevcut değildir. Diğer taraftan sarfla ilgili meselelerin *el-Kitab*'da ulaştığı seviye, bu ilmin gelişmesini gerektirecek kadar kısa olmayan bir sürenin geçtiğini düşündürmektedir. Dolayısıyla sarfın ilk temsilcisini daha gerilerde aramak gerekir. İlk nahivcilerin sarfla da uğraştıkları göz önüne alınırsa bunun tarihini Ebü'l-Esved'in talebelerinin yaşadığı hicri II. asrın ortalarına kadar geriye götürmek mümkün olabilecektir. Ancak kaynaklarda geçen, Muaz b. Muslim el-Herrâ ile ilgili bazı rivayetlerden, onun nahivden ziyade sarfa ilgi duyduğu ve bu konuda etraflı bir bilgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür."[2]

Kaynakların belirttiğine göre nahiv eserlerinin yanında müstakil sarf eserleri de zamanla vücuda gelmiş ve bu alanda ilk eser yazan **Ali b. Hasan el-Ahmer** (ö.193/810) [3] olmuştur. Fakat eser maalesef zamanımıza kadar ulaşmamıştır. Zamanımıza kadar ulaşan ilk müstakil sarf kitabı **Ebu Osman el-Mâzinî**'nin (ö.249/863) *Kitâbu't-tasrif*'i[4] olmuştur.

Gramer alanındaki bu çalışmalar hicri II. asrın sonlarına doğru Basra'dan sonra Kûfe'de de zuhur etmiş ve böylelikle ilmî çalışmalar yeni bir

---

[1] Bkz. Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *Buğyetü'l-vuât fi tabakati'l-lugaviyyin ve'n-nuhat*, Beyrut, 1979, I,291

[2] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 11

[3] Zübeydî, *Tabakatü'n-Nahvîyyin*, s.134, el-Herrâ'nın eserinin adı Kitâbu't-Tasrif (bkz. İbnü'n-Nedim, *el-Fîhrist*, s. 132)

[4] Brockelmann, *GAL Suppl, (Geschichte der Arabischen literatur)*, Leiden, 1938, I,168

boyut daha kazanmak suretiyle hem çeşitlenmiş hem de artmıştır. Bu iki okul arasında sosyal-kültürel etkenlerin yanında coğrafî konum, temayül ve karakter ayrılığı, Arapçadaki seviye farklılıkları ve çalışmalarında kendine has metotları kullanmaları vb. sebeplerle görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır.[1] Örneğin, Basra Okulu temsilcisi Halil b. Ahmed ile Kûfe'li dilci Ebû Cafer er-Ruâsî arasında başlayan ihtilaflar [2] değişik dozlarda hicri III. asrın sonunda Bağdat dil mektebinin oluşumuna kadar devam etmiştir.

İşte bu noktada dil mekteplerinden bahsetmek kanaatimce meseleye vukufiyeti artıracaktır.

III. DİL OKULLARI

A. BASRA DİL OKULU

Daha önce değindiğimiz gibi Basra'da ilk nahiv çalışmalarını Ebü'l-Esved başlatmıştır. Bilahare bu çalışmaları Ebü'l-Esved'in öğrencilerinden Nasr b. Âsım el-Leysî, Anbese b. Ma'dân, Abdurrahman b. Hürmüz ve Yahyâ b. Ya'mer (ö.129/746) vb. devam ettirmişlerdir. Fakat bu mektebin ilk gerçek temsilcisi olarak Abdullah b. Ebu İshak el-Hadramî (ö.127/745) kabul edilir.[3] Daha sonra Hadramî'nin öğrencileri İsa b. Ömer es-Sekafî (ö.149/766), Ebû Amr b. el-'Ala (ö.154/771) ve Yunus b. Habîb (ö.183/799) Basra dil mektebinin ileri gelen temsilcileri arasında yer almışlardır.

Yine Basra'nın önemli mümessillerden biri *Kitâbu'l-Ayn*'ın sahibi Halil b. Ahmed (ö.175/791) dir. Halil b. Ahmed dilin birçok önemli meselesine el atmış, kaideleri tespit ve tarif ederek neticeye varmıştır. Daha sonra Halil'in meşhur talebesi *el-Kitâb*'ın sahibi Sîbeveyhi (Ebu Bişr Amr b. Osman) (180/796) gelir.

---

[1] Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 159
[2] Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,358
[3] Şevkî Dayf, *age.* s.18

Nahvin birçok meselesi bu iki âlimin çalışmalarıyla işlenmiş ve sonraki nesillere güvenle aktarılacak bir yapıya kavuşmuştur. Sîbeveyhi'nin meşhur talebelerinden *Meâni'l-Kur'ân* adlı eserin sahibi **el-Ahfeş el-Evsât (Ebu'l-Hasan Said b. Mes'ade)** (ö.215/830)[1] ve öğrencisi *et-Tasrif* adlı eseriyle Ebu Osman el-Mâzinî (ö.249/863)[2] yine bu mektebin önemli temsilcilerindendir. Mâzinî sarf ve nahvi birbirinden ayırmış ve sarfın müstakil bir ilim dalı olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Mâzinî'den sonra edebiyat alanında meşhur *el-Kâmil*'in müellifi **Müberred** (ö.285/898)[3] Basra ekolünün önderi sayılmıştır. Müberred aynı zamanda Sîbeveyhi'nin kitabını Mâzinî'den okumuş ve ona yakın bir çalışma olan nahve dair *el-Muktedab* adlı eserini vücuda getirmiştir. Yine bu dil okulunun, Müberred'den sonra gelen öğrencilerinden, *Meani'l-Kur'ân* adlı eseriyle **ez-Zeccâc** (ö.311/923)[4] ve nahiv usulüne dair *Kitâbu'l-Usûl* adlı eseriyle **İbnü's-Serrâc** (ö.316/928)[5] önemli iki mümessilidir. Zeccâc Müberred'in çok takdir ettiği öğrencilerinden birisi olarak, devlet adamlarının çocuklarına hocalık yapmak suretiyle oldukça müreffeh bir hayat yaşamıştır. İbn Serrâc'ın önde gelen öğrencileri arasında müellifimiz İbn Cinnî'nin hocası **Ebû Ali el-Fârisî** (ö.377/987) ve Bağdat ekolünün önemli temsilcilerinden birisi olan **es-Sîrâfî** (ö.369/979) zikredilebilir.

Basralı dil bilginleri, dil çalışmalarında kıyasa oldukça önem vermişlerdir. Basra dil okulunun mensupları dil malzemelerini bedevî muhitlerinde, özellikle selikası düzgün olan kimselerden almaya özen göstermişlerdir. Çalışmalarında bilhassa dilin umumi kaide ve kanunlarını tespite yönelmişlerdir. Bunun yanında kıyasta temel alacakları şevâhidin ve örneklerin güvenilir olmasını ve fasîh kimselerden alınmasını şart koşmuşlardır. Ayrıca Basralılar mevsuk olan fakat umumi kaidelere uymayan rivayetleri tevil yoluna gitmişler, tevilin mümkün olmadığı durumlarda da rivayetin şâz olduğuna hükmetmişler ve üzerinde kıyasta bulunmamışlardır. Basralı dilcilere göre ulaşılan kaideler mutlaka dil üzerinde hâkimdir. Yani burada umumi kaide mevsuk rivayetten daha baskın bir

---

[1] Sezgin, Fuat, *GAS,* VIII,80
[2] Sezgin, Fuat, *age.* VIII,92
[3] Çetin, Nihat M. "Müberred", *İ.A.* VIII,779
[4] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 308
[5] Enbârî, *age.* s. 314

durumda görülüyor. Böylelikle Basralı dilciler, araştırmaları sonucunda ulaştıkları kaidelerin dil üzerinde bir hakimiyetinin bulunması gerektiğini savunmuşlardır.[1]

Dil konusunda Kûfelilerden hiçbir şekilde rivayette bulunmamışlardır. Bunun sebebi de Kûfelilerin zayıf ve şâz rivayetlerle ilgilenmeleridir.

B. KÛFE DİL OKULU

Kûfe'de dil çalışmaları Basra'dan yaklaşık bir asır sonra başlamıştır. Bundan hareketle Kûfeli dilcilerin ilk temsilcilerinin, Basralı dilcilerden Halil b. Ahmed ve Yunus b. Habîb gibi dilcilerin temsil ettiği üçüncü tabakaya tesadüf ettiğini söyleyebiliriz. Kûfe dilcilerinin hemen hepsi Basralı dilcilerin talebeleridir. Basra'da tahsilini tamamladıktan sonra Kûfe'ye dönmüşlerdir.

Bu okulun ilk temsilcisi aslen Basralı olan ve Ebû Amr b. el-'Ala'dan ders okuyan **Şeyban b. Abdurrahman et-Temimi en-nahvî** (ö.164/780)[2] dir. Yine muasırı Muaz b. Muslim el-Herrâ (ö.187/803) da bu okulun ilk temsilcilerindendir. Kûfelilerden, nahivle ilgili *el-Faysal* adlı eseri kaleme alan **Ebu Cafer er-Ruâsî**[3], bu dil mektebinin meşhur bir mensubudur. Ruâsî, Halife Harun Reşid döneminde vefat etmiştir. *El-Faysal* adlı eseri günümüze ulaşmamakla birlikte Halil ve Sîbeveyhi bu eserden istifade etmişlerdir.[4] Yukarıda saydığımız ilk nesil temsilcilerden sonra bu okulun gerçek kurucusu kabul edilen devrin en büyük nahivcisi **el-Kisâî** (ö.189/805) karşımıza çıkıyor. Bu dilci, er-Ruâsî ve el-Herrâ'nın öğrencisi olmuş ve bedevi muhitlerine seyahatler yaparak buralardan dile dair malzeme toplamıştır. Kisâî, Kûfe dil mektebinin temel kaide ve prensiplerini koyan ilk temsilcisidir. Basra dil okulunda Halil'in yeri ne ise Kûfe'de Kisâî'nin yeri odur.[5] Kendisinden sonra bu okulun güçlü bir temsilcisi, onun talebesi olan **el-Ferrâ** (ö.207/822)[6] gelir. Ferrâ,

---

[1] Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 17
[2] Zirikli, *el-A'lam*, III,180
[3] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 54
[4] Abdulkerim M. el-Esad, *el-Vâsit fi tarihi'n-nahv el-Arabî*, Riyad, 1992, s. 55-56
[5] Râfiî, *Tarihu âdâbi'l-Arab*, I,431
[6] Geniş bilgi için bkz. Tüccar, Zülfikar, el-Ferrâ hayatı ve eserleri… İstanbul, 1987

dilin haricinde birçok ilimle de iştigal etmiş (tıp, astronomi vb.) ve günümüze ulaşmayan ve Kûfe nahvini genişlettiği kabul edilen *Kitabu'l-hudûd* adlı eserini yazmıştır.[1] Bu okulun son temsilcileri arasında **İbnu's-Sıkkît** (ö.243/857)[2] ve **Ebu'l-Abbas Sa'leb** (ö.291/904)[3] yer alır. İbnu's-Sıkkît, dil ilimleri yanında Kur'an ve şiirde de geniş malumata sahiptir. En önemli eserleri arasında *Kitabu'l-ezdâd* ve *Kitabu'l-kalb ve'l-ibdâl*'i sayabiliriz.[4] Kûfe mektebi mensubu olmasına rağmen hayatının büyük bölümünü Bağdat'ta geçiren Sa'leb, dil ve edebiyat alanında önemli eserler meydana getirmiştir. Bunlar arasında *Kitabu'l-fasîh* ve *Mecâlisu Sa'leb*'i sayabiliriz.[5]

Kûfeli dilciler Basralılara nazaran rivayetler hususunda daha esnek davranmışlar, kıyasa Basralılar kadar itibar etmemişlerdir. Koydukları umumi kaidelere uymayan rivayetlere değer vermemişler ve hatta bazen de istisnai örnekler üzerinde kıyasla yeni kaideler çıkarmışlardır. Bununla birlikte, iyice araştırmadan, uydurma kabul edilebilen şiirleri şevâhid olarak kullanmaktan kaçınmamışlardır. Suyûtî bu şiirlerin çoğunun uydurma olduğunu ifade eder.[6] Kendilerine ulaşan her rivayeti şevahid olarak kullandıklarından şâz ve tevil gibi ibarelere nadiren rastlanır. Kûfelilerin şevâhid kullanmada hassas olmamalarından dolayı Basralılar, onlardan rivayette bulunmamış; bunun tam aksine Kûfeliler, Basralılardan rivayette bulunmuşlardır.[7]

Basra ve Kûfe ekolü ve tartışmaları hicri III. asrın sonlarına doğru Bağdat dil okulunun kurulmasına kadar devam etmiştir. Bu iki okulun mensupları Bağdat'a gelmiş ve ikisinin mezcinden yeni bir okul teşekkül etmeye başlamıştır.

---

[1] Râfiî, *age.* I,431
[2] Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,137
[3] Sezgin, Fuat, *age.* IX,140
[4] Sezgin, Fuat, *age.* VIII,130-132
[5] Sezgin, Fuat, *age.* VIII,141-142
[6] Suyûtî, Celaleddin Ebu Bekr b. Muhammed, *el-Muzhir fi ulumi'l-luga ve envâihâ*, Beyrut, 1987, II,206
[7] Kûfeliler'in dil metodu hakkında geniş bilgi için bkz. Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 159

C. BAĞDAT DİL OKULU

Bağdat [1] hicri 145 yılında Abbasi halifesi **Mansur** (h.136-156) [2] tarafından kurulmuştur. Kısa zamanda ilim ve medeniyet merkezi haline gelen şehir, dil ve edebiyat çalışmalarına merkezlik yapmıştır. Basra ve Kûfe'deki dil çalışmaları zamanla buraya kaymıştır. Buraya ilk gelenler Abbasi yönetimine yakınlıklarından dolayı serbest ve rahat çalışma alanı bulan Kûfeli dilciler olmuştur. Daha sonraları hicri III. asrın ortalarına doğru Basralı nahivciler de gelerek burada Basra dil okulunun usûl ve kaidelerini okutmaya ve yaygınlaştırmaya başlamışlardır.[3]

Bağdat dil okulunun ilk mümessilleri arasında Müberred'in öğrencileri olan ez-Zeccâc'ı (ö.311/923) ve İbnü's-Serrâc'ı (ö.316/929) sayabiliriz. Bağdat Okulu dilcileri, kendilerine ait görüşlere sahip olmakla birlikte çoğunlukla hocalarının görüşlerini nakletmiş ve savunmuşlardır. Ayrıca İbnü's-Serrâc'ın öğrencileri arasında **ez-Zeccâcî** (ö.337/949), es-Sirafî (ö.369/979) ve Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987) gibi meşhur nahivciler bu okulda bulunan mümtaz dil bilginleridir. İbnü's-Serrâc Nahve dair önemli bir eser olan *Kitâbu'l-usûl*'ün sahibidir. Bu eserinde İbnü's-Serrâc nahve dair birçok mevzuu toparlayarak insicamlı bir hale getirmiştir.[4]

Bu dilcilerin yanında Bağdatlı nahivciler arasında Ebu'l-Kâsım ez-Zeccâcî (ö.337/949) [5]**, Muhammed b. Ali Mebraman** (ö.345/956) [6] ve **İbn Dürusteveyh** (ö.347/958) Basra görüşüne mütemayil dilcilerdir. Zeccâcî, nahiv konularını temel hatlarıyla özetlediği *el-Cümel* [7] adlı eserini telif etmiştir.

---

[1] Rauf Hotinli, "Bağdat" *İ.A.* II,195
[2] Hk. bkz. Zettersteen, "Mansur" *İ.A.* VII,295
[3] Abdulkerim M. El-Esad, *el-Vâsit fi tarihi'n-nahvi'l-Arabî*, s. 113
[4] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVIII,198
[5] İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, Beyrut, 1978, III,136; Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,88
[6] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III,189
[7] Eser 1988 yılında Beyrut'ta (4. baskısı) Dr. Ali Tevfik el-Hamed tarafından 1 cilt halinde neşredilmiştir.

Ebû Mansur el-Hâmiz (ö.305/917)[1], **İbn Şukayr** (ö.317/929)[2] ve **Ebû Bekr İbnü'l-Enbârî** (ö.327/938)[3] Bağdat dil okulunun Kûfe görüşü meyilli dilcileri arasında yer alan önemli şahsiyetlerdir.[4]

Ayrıca **İbn Keysân** (ö.299/911)[5], **el-Ahfeş el-Asgar** (ö.315/927)[6] ve **İbn Hayyât** (ö.320/932)[7] gibi dilciler, Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşlerini uzlaştırma çabası içerisinde olan Bağdat dil okulunun önemli nahivcileridir. İbn Keysân, nahve dair *Kitabu'l-kâfî fi'n-nahv* ve Basra ve Kûfe ekollerinin ihtilaflı meselelerini konu edinen *el-Mesâil alâ mezhebi'n-nahviyyîn mimmâ ihtelefe fîhi el-Basriyyûn ve'l-Kûfiyyûn* adlı eserlere sahiptir.[8]

Şüphesiz ki bu mektebin asıl temsilcileri ikinci nesildir. Zira daha öncekiler çoğunlukla ya Basra ya da Kûfe okulunun görüşlerini ve usullerini ifade etmişler, tamamıyla ders aldıkları ekolden sıyrılıp müstakil bir okul tesis etmemişlerdir. İşte bu merhale yani müstakil bir Bağdat Okulu tesisi, es-Sîrâfî (ö.369/979) ile başlamış; Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), **er-Rummani** (ö.384/994)[9], **İbn Hâleveyh** (ö.390/999)[10] ile devam etmiş ve en büyük temsilcisi **İbn Cinnî** (ö.392/1002) ile zirveye ulaşmıştır. Daha sonraları Bağdat dil okulunu, nahivde müteahhirinden sayılan **ez-Zemahşeri** (ö.538/1143), **İbnü'ş-Şeceri** (ö.542/1148) ve **Ebu'l-Berekât el-Enbâri** (ö.577/1181) gibi dilciler devam ettirmişlerdir.

Burada şunu belirtmeliyim ki müellifimiz İbn Cinnî bazı kaynaklarda her ne kadar Bağdat ekolü içinde zikredilse de o, aslında genel meyil olarak bir Basra ekolü müdavimidir. Ancak onun Bağdat'ta bulunması ve yaşadığı zamanın Bağdat ekolünün teşekkülüne denk gelmesi, bu yönüyle onu bu okulun

---

[1] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,21
[2] İbnü'l-Kıftî, *age.* I,69
[3] Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,144
[4] Geniş bilgi için bkz. Mahmud Hüseyni Mahmud, *el-Medresetü'l-Bağdadiyye fi tarihi'n-nahvi'l-Arabi*, Beyrut, 1986, s. 166
[5] İbnü'l-Kıftî, *age.* III,57
[6] İbnü'l-Kıftî, *age*. II,276
[7] İbnü'l-Kıftî, *age*. I,54
[8] Eser için bkz. İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, s. 161
[9] Sezgin, Fuat, *age.* IX,111
[10] Sezgin, Fuat, *age*. IX,169

temsilcisi gösterebilir. Yine de ileride belirteceğimiz üzere[1] İbn Cinnî, esasen ekoller üstü bir dilci olup, doğru bulduğunu bir mezhep taassubu gözetmeksizin alır.

Bağdat ekolü umumiyetle Basra dil ekolünün görüşlerine meyilli olarak devam etmiştir.[2] Bu dil okulu mensupları, Arap lehçelerinin tamamıyla istişhad etmiş, bedeviler yanında halktan da dil malzemesi almış, Kur'ân'ın bütün kırâatlerini delil kabul etmiş ve hadisle istişhad konusunda önceki okullara nazaran daha esnek davranmışlardır.[3]

D. MISIR DİL OKULU

Mısır'da dil çalışmalarını hicri II. asrın başlarında Ebü'l-Esved'in talebelerinden olan Abdurrahman b. Hürmüz (ö.117/735) ile kurrâdan olan **Osman b. Said el-Kıbtî** (ö.197/812)[4] mütevazı olarak başlatmışlardır.

Görüldüğü gibi Mısır'da dil çalışmaları oldukça erken başlamıştır. İlk çalışma metodu Kur'an'ı öğretmek amacıyla ders halkaları oluşturma şeklinde tezahür etmiş, bu sayede de Arapçanın belli başlı temel kaideleri öğretilmeye başlanmıştır.[5] Bu mütevazı çalışmalar daha sonraki çalışmalara yol gösterici kaynak olmuşlardır. Bu çalışmalardan sonra asıl olarak burada dil okulunun teessüsü, Halil'in talebelerinden **Vellâd b. Muhammed et-Temîmî** (ö.263/876)[6] tarafından gerçekleştirilmiştir. Rivayete göre Vellâd Mısır'a gelmeden önce burada lügat ve nahiv alanında herhangi bilgi ve çalışma mevcut değildi, Vellâd Basra'da Halil'den dinlediklerini ve öğrendiklerini, Mısır'da oluşan halkalarda talebelerine öğretmek suretiyle nahvin burada yayılmasını sağlamıştır.

---

[1] Bkz. *bu çalışma*, s. 39
[2] Mahmud Hüseyni Mahmud, *el-Medresetü'l-Bağdâdîyye*, s. 127
[3] Geniş bilgi için bkz. Mahmud Hüseyni Mahmud, *a.g.e.* aynı yer
[4] Sezgin, Fuat, *GAS*, I,11
[5] Şevkî Dayf*, el-Medâris*, s. 327
[6] Rivayete göre ilk tahsilini Medine'de Halil'in talebesi el-Mühellibî'den yapan Vellâd, daha sonraları Halil'in şöhretini duyunca Basra'ya Halil'in yanına gitmiş ve ondan Arapçayı tahsil etmiştir. (Bkz. Zübeydi, *Tabakatü'n-Nahvîyyin*, s. 213; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, II,318)

Müteakiben Mısır'da iki önemli nahiv bilginin görmekteyiz ki bunlar **Ahmed b. Cafer ed-Dîneverî** (ö.289/902) [1] ve **Muhammed b. el-Velîd** (ö.298/910)[2]dir. Dîneverî, Basra'da Mâzinî'den ve Bağdat'ta Müberred ve Sa'leb gibi âlimlerden ders aldıktan sonra Mısır'a gelerek burada nahiv hocalığı yapmıştır. Mısır'da tedris faaliyetleriyle uğraşan el-Velîd ise aynı zamanda nahve dair *el-Munemmak* adlı bir eser kaleme almıştır.

Başlangıçta sınırlı olan Mısır dil okulu faaliyetleri hicri IV. asırda daha da artmış ve oldukça ileri bir seviyeye ulaşmıştır. Çünkü bu dönemde tedris çalışmalarının yanında telif faaliyetlerinin de geliştiğini görüyoruz. Bu devrede meşhur nahivcilerden el-Ahfeş el-Asgar (ö.315/927) [3] , **Kura en-Neml** (ö.320/932)[4], **İbn Vellâd** (ö.332/943)[5] ve **Ebu Cafer en-Nehhâs**'ı (ö.338/949)[6] zikredebiliriz. Bunlardan el-Ahfeş el-Asgar'ın *et-Tesniye ve'l-Cem'*[7], Kura en-Neml'in el-*Muntehâb*[8], İbn Vellâd'ın *el-Maksûr ve'l-Memdûd* ve en-Nehhâs'ın da *el-Kâfî* ve *et-Tuffâha* gibi dil bilimine dair önemli eserleri vardır.

Ebû Ali el-Fârisî'den ve müellifimiz İbn Cinnî'den ders alan **İbn Bâbşâz** (ö.454/1062)[9] da bu okulun meşhur bir temsilcisidir.

Başlangıçta bu okulun mensupları, ilk tahsillerini Basra ve Bağdat'ta yaptıklarından, umumiyetle bu mekteplerin görüşlerine temayül etmişler veya bunları uzlaştırmışlardır. Dolayısıyla nahve çok şeyler ilave ettikleri söylenemez. Mısırlı dilciler arasında her ne kadar meşhur olmasa da, İbn Cinnî'nin öğrencisi olup Ebü'l-Feth'in eserlerinin Mısır'da yayılmasında büyük rolü olan **ez-Zâkir en-Nahvî** (ö.440/1048)[10] de sayılabilir.

---

[1] Şevkî Dayf, *age.* s. 215
[2] Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 219
[3] Koçak, İnci, "Ahfeş el-Asgar", *D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* I,525
[4] Zirikli, *el-A'lâm*, IV,272; Sezgin, Fuat, *GAS*, VIII,241
[5] Sezgin, Fuat, *age.* IX,206
[6] Zübeydî, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn*, s. 220; Sezgin, Fuat, *age.* VIII,242-243
[7] İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist,* s.165
[8] Sezgin, Fuat*, age.* VIII,241
[9] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,95
[10] Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri*, s. 55

E. ENDÜLÜS DİL OKULU

Endülüs, **Tarık b. Ziyad** (ö.102/720) tarafından hicri 92 yılında fethedilmiştir. Abbasilerin yönetime hâkim olmaları ve Emevi hanedanına baskıları, Endülüs'e kaçışları hızlandırmış ve neticede **Abdurrahman b. Muaviye** (138-172/756-788) Endülüs'e kaçarak burada halifeliğini ilan etmiştir. Bu andan itibaren ilmî faaliyetler de desteklenmiş, Bağdat gibi önemli kültür merkezlerinde tahsilini tamamlayan âlimler, Endülüs'e gelerek tedris ve telif çalışmalarına başlamışlardır. Hicri III. asırdan itibaren burada da dil çalışmaları ivme kazanmış ve birçok öğrenci yetişerek kendi memleketlerine dönmüşler ve ilmî faaliyetlerine devam etmişlerdir.

Endülüs'te dil alanında ilk önemli çalışma **Cûdi b. Osman el-Mağribî** (ö.198/813)[1] tarafından yapılmıştır.[2] Cûdi b. Osman Kûfe'de meşhur dilcilerden Kisâi ve Müberred'in talebesi olmuş, sonra Endülüs'ün Kurtuba şehrinde, vefatına kadar dersler vermiş ve dil çalışmalarını sürdürmüştür. İlk dönem dilcilerinden birisi de tahsilini Mısır'da tamamlayan **Ebu Abdullah Muhammed b. Abdullah** (ö.h. II. asır) dır.

Endülüs'te ilk önceleri Kûfe okulunun etkileri görülse de daha sonraları **Muhammed b. Musa** (ö.307/919) ile Basra okulunun tesirleri de görülmeye başlamıştır. Zira bu zat Mısır'da ed-Dîneverî'den Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ını okuduktan sonra bu eseri Endülüs'te birçok talebeye okutmuştur. Daha sonraları müstakil görüşler ve tenkitler ortaya çıkmıştır ki **Muhammed b. Yahya er-Rebâhi el-Ceyyânî** (ö.353/964)[3] yapmış olduğu çalışmalarıyla bunların ilk temsilcisi sayılır. *Kitâbü'l-emâlî* sahibi **Ebû Ali el-Kâlî** (ö.356/967)[4] burada Sîbeveyhî'nin *el-Kitâb*'ının öğrencilerine okutmuş ve Basra okulu etkilerini yaymıştır. Kâli'nin öğrencilerinden **Ebu Bekr b. el-Kûtîya** (ö.368/978)[5], meşhur *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn* adlı eserin müellifi **Muhammed b. Hasan**

---

[1] Zübeydi, *Tabakatu'n-nahviyyîn*, s. 256
[2] Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 288
[3] Zübeydi, *age.* s. 303
[4] Sezgin, Fuat, *GAS*, VIII,253
[5] Brockelmann, *GAL, (Geschichte der Arabischen litterature)*, Leiden, 1942, I,150

ez-Zübeydî (ö.379/989)[1], **Muhammed b. Asım el-Âsımî** (ö.382/992)[2] ve **Ahmed b. Ebân** (ö.382/992)[3] bu okulun önde gelen, dil mekteplerinin görüşlerini öğrenip hazmetmiş ve meselelere daha geniş açılardan bakabilen ve ayrıca ilk tabakası sayılabilecek temsilcileridir.

Hicrî IV. asra kadar bu tarzda devam eden Endülüs nahiv çalışmaları, bu dönemden sonra daha da gelişerek hızlanmış ve birçok meşhur şahsiyetin yetişmesine sahne olmuştur. Bunlar içinde, müellifimiz İbn Cinnî'den büyük ölçüde istifade ederek hazırladığı lügat çalışması *el-Muhassas*'ın sahibi **İbn Sîde** (ö.448/1056), nahvin kolaylaştırılması gereğini savunan ve bu konuda *Kiâbu'r-redd ala'n-nuhât* adlı eserini kaleme alan **İbn Medâ** (ö.592/1196), nahve dair manzum eser olan *el-Elfiye* sahibi **İbn Mâlik** (ö.672/1274) ve meşhur **Ebu Hayyân el-Endelûsî**'yi (ö.745/1344) sayabiliriz.[4]

---

[1] Sezgin, Fuat, *age.* VIII,254
[2] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III,197
[3] İbnü'l-Kıftî, *age*. III,30
[4] Bkz. Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 289

BİRİNCİ BÖLÜM

İBN CİNNÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEM, HAYATI, ESERLERİ VE GÖRÜŞLERİ

I. İBN CİNNÎ DÖNEMİNDE KÜLTÜREL DURUM VE ARAP GRAMERİ

İbn Cinnî'nin yaşadığı hicri IV. asırdaki siyasi ortam ve bu ortamın şekillendirdiği kültürel durum, İslam dünyasının en çok fikrî ve siyasi mücadelelere sahne olduğu bir döneme rastlar. Abbasi hilafeti, başta Emevi hanedanına uyguladığı baskı olmak üzere, bazı sosyal ve siyasi sebepler yüzünden zayıflamış; öncelikle Türkler ve Farsların yanında bazı Arap olmayan unsurlar da siyasette ve idarede söz sahibi olmaya başlamışlardır. Binaenaleyh siyasi istikrarsızlık ve hilafetin yönetimdeki nüfuzunun azalması birçok bağımsız devletin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Bu devletler arasında İran'da Sâmânîler (h.261-339 tarihleri arasında hüküm sürmüşlerdir.), Mısır ve Fas civarında Fâtımîler (h.297-567), Musul ve Suriye bölgesinde Hamdânîler (h.317-394), Irak ve havalisinde Büveyhîler (h.334/447) ve Horasan ve Afganistan'da Gazneliler (h.351-582) sayılabilir.[1]

Bu çeşitli devletler, sosyal açıdan bakıldığında ilmî ve kültürel faaliyetlerin yayılmasına ve canlanmasına katkıda bulunmuşlardır. Önceleri Basra, Kûfe ve Bağdat'ta yürütülmekte olan ilmî çalışmalar, bu devletlerin teşekkülünü müteakip başka merkezlere de taşınmış ve bu bapta İsfahan, Musul, Halep, Gazne, Buhara, Kahire, Nisabur, Semerkant ve Cürcan gibi yeni ilim ve kültür merkezleri vücuda gelmiştir. Zamanın meşhur bilginleri ve sanatkârları buralara gelerek çalışmalarını devam ettirmişler, kültürel ve dolayısıyla da sosyal hayatın gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Ayrıca bu devirde ilmî ve sosyal meclislerin yanı sıra Mısır, Endülüs ve Irak başta olmak üzere birçok merkezde binlerce cilt eseri ihtiva eden büyük

---

[1] Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul, 1985, III,333

kütüphaneler de teessüs etmiş ve buralardaki eserler ilimle uğraşanların istifadesine sunulmuştur.[1]

Müellifimiz İbn Cinnî'nin doğduğu ve onbeş yaşına kadar ilk tahsil yıllarını geçirdiği Musul[2] ve çevresi Hamdânîlerin[3] hakimiyetinde bulunuyordu. Hamdânîler ve Büveyhîlerin yanısıra çevre kabileleri arasında da meydana gelen savaşlar yüzünden bölgede istikrar yoktu. Ancak ilme ve ilim adamlarına verilen değer sayesinde bölgede kültürel faaliyetler artmak suretiyle devam etmiştir.

İbn Cinnî'nin tahsil ve olgunluk dönemini geçirdiği hilafet merkezi olan Bağdat'ta Büveyhî[4] hanedanı hüküm sürmekteydi. Büveyhîlerin ilme ve ilim adamlarına verdikleri değer sayesinde, dönemlerinde ilmî ve kültürel faaliyet artarak devam etmiştir. Böylelikle Büveyhî sultanları hâkim oldukları Rey, Hemedan, İsfahan, Kirman, Vasıt, Şiraz ve özellikle Bağdat'ta önceden devam eden ilmi faaliyetlere hız vermişlerdir. Büveyhîler, vezir veya katiplerini âlim ve edipler arasından seçmekle ilme verdikleri değeri de ayrıca göstermişlerdir.

Büveyhîlerin ilk sultanı **Muizzuddevle** (ö.356/966)[5] dir. Daha sonraları başa geçen devrin en büyük sultanı **Adududdevle** (h.367-373)[6] iyi bir Arap dili ve edebiyatı âlimi olarak adeta âlim ve şairlerin hâmisi olmuştur. Bu desteklerinden dolayı kendisine birçok büyük âlim tarafından eserler ithaf edilmiştir. Örneğin devrin önemli dil âlimlerinden ve *el-Luma'*ın müellifî İbn Cinnî'nin hocası Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), *Kitâbu'l-İzâh* ile *et-Tekmile* sini ona ithaf etmiştir. Ayrıca müellifimiz İbn Cinnî, Hicri 379-403 yılları arasında

---

[1] Hasan İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, IV,27
[2] Dicle nehrinin sağ kıyısı tarafında bulunan şu an Irak sınırları içinde yer alan eski bir şehir. (Bkz. Darkot, Besim, "Musul" *İ.A.* VIII,738)
[3] Miladi 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanı, (Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Hamdânîler", *D.İ.A.* XV,446)
[4] Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *D.İ.A.* IV,496
[5] Zettersteen, K.V. " Muizzuddevle" *İ.A.* VIII,561
[6] Özaydın, Abdülkerim, "Adudüddevle", *D.İ.A.* I,392

Büveyhî sultanlığı yapan **Bahâuddevle'nin**[1] yakın ilgi ve alakasını görmüş ve *el-Hasâis* adlı meşhur eserini ona ithaf etmiştir.

Büveyhîler ilme ve bilim adamlarına sağladıkları imkan ve desteklerin yanında sosyal müesseselere de önem vermişlerdir. Örneğin: Sultan Adududdevle, cami, mescit, medrese ve hastane yaptırmış ve yaptırdığı hastaneye kendi adını vermiştir. Ayrıca sukanalları, parklar ve barajlar yaptırarak çevreye de önem vermiş, hatta şehrin görüntüsünü bozan yapıların sahiplerine maddi yardım sağlayarak onlara mülklerini yeniden imar etme imkanı sağlamıştır. Bu şekliyle onun Bağdat'ı yeniden imar ettiğini söylemek mümkündür.[2]

Bahâuddevle'den sonra gelen Büveyhî sultanları hicri 447 yılına kadar hüküm sürmüşler ve kardeş kavgaları neticesinde zayıflamış olan iktidar Selçuklulara devredilmiştir.

Bu dönemde önemli dil bilginlerinin varlığını ve bunların eserlerini görüyoruz. Bunlardan Müberred'in öğrencilerinden *Meani'l-Kur'ân* adlı eseriyle meşhur ez-Zeccâc (ö.311/923), nahiv usulüne dair *Kitâbu'l-Usul* adlı eseriyle İbnü's-Serrâc (ö.316/928); İbnü's-Serrâc'ın öğrencilerinden ez-Zeccâcî (ö.337/949), es-Sîrafî (ö.368/978) ve müellifimiz İbn Cinnî'nin meşhur hocası Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), İbn Keysân (ö.299/911), el-Ahfeş el-Asgar (ö.315/927), İbn Hayyât (ö.320/932), Ebu Bekr İbnü'l-Enbârî (ö.327/938) ve İbn Dürusteveyh (ö.347/958) gibi meşhur dil bilginleri bu dönemin kültürel faaliyetlerinde etkisini gösteren âlimlerden bazılarıdır.

Görüldüğü gibi her ne kadar müellifimizin yaşadığı hicri IV. asırda Bağdat ve çevresinde siyasi ve sosyal bakımdan pek istikrarlı bir dönem olmasa da şehir, hem dini ve lisani bilimlerde hem de tabi ve felsefi alanda oldukça fazla ilmî ve kültürel zenginlikler kazanmış; aynı zamanda dönemin birçok ilim adamının yetiştiği ve çalışmalar yaptığı bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir.

---

[1] Merçil, Erdoğan, "Bahâuddevle", *D.İ.A.* IV,475
[2] H. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, IV,368

Bu zenginliklerden faydalanan ve aynı zamanda bu zenginliğin bir parçası olarak daha sonraki nesillere bunu aktaran birisi de şüphesiz ki incelemesini yapmış olduğumuz eserin müellifi **Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî** (ö.392/1002) dir.

II. HAYATI

A. DOĞUM YERİ VE TARİHİ

Musul'da dünyaya gelen müellifimizin doğum yeri hakkında ittifak mevcut olmakla birlikte, kaynaklarda doğum tarihi hakkında hicri 300[1] (m. 913), 302[2] (m. 9914), 322[3] (m. 934) ve 330[4] (m. 942) gibi farklı tarihler verilmektedir.

İbn Cinnî ile ilgili yapılan en güncel çalışma olarak tespit ettiğimiz Mehmet Yavuz'un araştırmasında Ebü'l-Feth'in doğum tarihi ile ilgili şu tespit yer alıyor. ''İbn Cinnî'nin doğumu hakkındaki rivayetler uzak birer ihtimal olarak görülmekle birlikte onun uzun yıllar yaşadığına dair herhangi bir rivayet de bulunmamaktadır. Aksine onun yetmiş yaşında vefat ettiğini söyleyenler olmuştur. (bkz. *el-Hasâis*, (mukaddime) s.10) Eğer bu rivayet dikkate alınırsa müellifin hicri 322 yılında doğmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu tarih onun hocası Ebû Ali el-Fârisî ile henüz ondört-onbeş yaşlarında tanıştığı tarih olan hicri 337 yılına da uymaktadır. Bu itibarla biz İbn Cinnî'nin doğum tarihini 322/934 yılı olarak kabul ediyoruz.''[5] Buradan da anlaşılacağı üzere müellifimiz İbn Cinnî'nin doğum tarihi hakkında kesin bir tarih vermek mümkün görünmemekle birlikte ifadeler bilimsel tahminlerden öteye gidemiyor.

---

[1] Bkz. Brockelmann, *GAL Suppl.* , I,191
[2] Ebu'l-Fidâ, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *el-Muhtasar fi tarihi'l-beşer*, Beyrut, 1970, IV,29
[3] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 40
[4] Bkz. Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,173
[5] Bkz. Yavuz, Mehmet, *age.* s. 41 (Geniş bilgi için ayrıca bkz. Yavuz, Mehmet, *age*. aynı yer dipnot.)

B. SOYU, ADI, NİSBESİ, KÜNYESİ VE AİLESİ

Aslen Arap olmayan İbn Cinnî'nin bâbası Yunan asıllıdır. Bâbasının adı olan Cinnî[1], Yunanca cömert, asilzade, güzel fîkirli ve saygın kişi anlamına gelen "gennaius" kelimesinin Arapça söyleniş şeklidir.[2] İbn Cinnî'nin babası, Musul'un asil ailelerinden birine mensup olan **Süleyman b. Fahd b. Ahmed el-Ezdî**'nin (ö.411/1020)[3] azatlı kölesi olup, buraya nereden ve ne zaman geldiği bilinmemektedir.[4]

Arap asıllı olmayan İbn Cinnî, birçok toplumda olduğu gibi Arap toplumunda da önemli olan neseb olgusunu, kendisinin Arap olmadığı eleştirisini yapanlara karşı vurgulamak sadedinde şu ifadeleri kullanmıştır.

فَإِنْ أُصْبِحْ بِلاَ نَسَبٍ فَعِلْمِي في الْوَرَى نَسَبِى

على أنّني أَؤُولُ إلى قُرُومٍ سادةٍ نُجُبِ

قَياسِرةٌ إذا نَطَقوا أَرَمّ َ الدهْرُ في الخُطَبِ

أُولاكَ دَعا النَّبىُ لهم كَفَىَ شَرَفاً دعاءُ نَبىّ[5]

"Eğer sizce ben nesepsiz isem, halk içinde benim nesebim, ilmimdir."

"Halbuki benim soyum asil ve şerefli krallara dayanmaktadır."

"Öyle krallar ki konuştukları an, zaman susar."

"Onlar Hz. Peygamberin (sav.) duasını almışlardır. Zira bir peygamberin duasını almak şeref olarak yeter."

Müellifin adı bütün kaynaklarda Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî olarak geçmekte olup çoğunlukla babasına izafetle İbn Cinnî diye anılmaktadır. Ayrıca geniş ve güvenilir nahiv bilgisinden dolayı en-nahvî[6], doğduğu yere nispetle el-

---

[1] Kelimenin sonundaki "ya" harfî ("ي") nisbet yâsı değildir.

[2] Brockelmann, *GAL,* I,125

[3] Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, *el-Kamil fi't-Tarih*, Beyrut, 2002, IX,226

[4] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,330

[5] Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-üdebâ*, XII,83

[6] İbnü'l-Kıftî, *age.* II,330

Mevsılî[1], lügat ilmindeki derecesinden dolayı el-lügavî[2] ve babasının hizmetinde bulunduğu aileye nispetle de el-Ezdî[3] nisbelerini almıştır. Künyesi olan Ebü'l-Feth'i ise dil ve edebiyat ilimlerine vukûfiyeti ve bunlarla ilgili problemleri çözmedeki (feth) mahareti sebebiyle almış olmalıdır.[4]

Kaynaklarda müellifimizin Alî, Âl (ö.458/1066)[5] ve 'Alâ adında üç tane oğlundan, bunların ilk tahsillerini babalarından aldıklarından, âlim ve faziletli kişiler olduklarından bahsedilmektedir.[6] Bu malumat dışında kaynaklarda ailesi ile ilgili bir bilgiye rastlamadık.

C. TAHSİLİ VE İLMÎ SEYAHATİ

Müellifimiz dil bilimine dair ilk bilgilerini Musul'da Ebu'l-Abbas Muhammed el-Mevsılî'nin yanında edinmiştir. Bilhassa dil ilimlerinde kendini yetiştirerek daha ondört-onbeş yaşlarında iken camide gramer dersleri vermeye başlamıştır.

Daha sonra en önemli hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin riyasetinde kırk yıl sürecek olan asıl ilim hayatına başladı. Rivayete göre İbn Cinnî Musul'un önemli camilerinden birinde ders okutmakta iken oraya gelen Ebû Ali, ona sarfa dair bir soru sorar ve gereken cevabı alamayınca yeterli bilgi ve tecrübeye sahip olmadığını vurgulamak maksadıyla "sen henüz koruk iken üzüm olma iddiasındasın" diyerek oradan ayrılır. Bunun üzerine İbn Cinnî bu zatın meşhur nahiv bilgini Ebû Ali el-Fârisî olduğunu öğrenir ve ders halkasını dağıtarak ona öğrenci olur. İbn Cinnî'nin asıl bilim hayatı ve şöhreti bundan sonra başlar. Yaklaşık kırk yıl bu hocasından ayrılmamıştır. İlmî ve fikrî şahsiyetinin teşekkülünde ve özellikle de dil bilimi alanında etkilendiği Ebû Ali'nin görüşlerine büyük önem vermiş, çalışmalarında uyguladığı yöntemi büyük ölçüde bu hocasından almıştır.

---

[1] İbnü'l-Kıftî, *age*. aynı yer
[2] İbnü'l-Kıftî, *age.* aynı yer
[3] Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-üdebâ*, XII,81
[4] Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 46
[5] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,39
[6] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,39

Çok defa hocası Ebû Ali el-Fârisî ile Halep, Dimaşk, Vâsıt, Şiraz ve Bağdat gibi zamanın önemli kültür merkezlerine seyahatler yapan İbn Cinnî, ünlü âlim ve şairlerle tanışma ve onlarla dil meselelerini tartışma imkanı bulmuştur.

Halep ve Şiraz'a yaptığı seyahatlerde meşhur şair **Ebu't-Tayyib el-Mütenebbî** ile tanışır ve Onunla ilmi münazaralarda bulunur ve aralarında samimi bir dostluk kurulur.[1] Hatta İbn Hallikân Mütenebbî'nin divanını dîvan sahibine İbn Cinnî'nin okuduğunu kaydediyor.[2] Nitekim müellifimiz, Mütenebbî dîvânına iki şerh yazmıştır.

İbn Cinnî, hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin aracılığı ile Halep'te Hamdâni, Bağdat'ta Büveyhî hanedanı mensuplarıyla tanışmış ve saraylarındaki ilmî münazaralara katılmıştır. Dil ve kıraat âlimi **İbn Miksem**, *el-Egânî* müellifi **Ebu'l-Ferec el-İsfehâni** gibi hocalardan istifade etmiştir.

D. İLMÎ, DİNÎ VE SİYASİ GÖRÜŞLERİ

Bir dil bilgini olarak değerlendirdiğimiz İbn Cinnî'nin yaşadığı dönemde var olan dil okulları Basra, Kûfe ve bu ikisinin görüşlerinin mezcinden teşekkül eden Bağdat dil okulu idi. Ebü'l-Feth'in bu okullardan hangisine mensup olduğu hususunda değişik mütalaalar ileri sürülmüştür. Bunlardan bazıları Basra dil okuluna mensup olduğunu söylerken bazıları da Bağdat dil okuluna mensup dilciler arasında olduğunu iddia etmişlerdir. Kûfe dil mektebine mensubiyetine dair bir görüş mevcut değildir.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mucemu'l-üdebâ*, XII,89

[2] Adamın birisi Mütenebbî'ye bir şiiri ile ilgili bir mesele sorar ve bunun üzerine Mütenebbî o zata cevap vermeden önce şunları söyler "Eğer Ebü'l-Feth burada olsaydı sana cevap verirdi." (İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III,246-248) Ayrıca daha fazla malumat için bkz. İbnü'l-Imad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed, *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb*, Beyrut, IV,494

İbn Cinnî'yi Basra okuluna mensup kabul edenler arasında, müellifimizin *el-Hasâis* adlı eserini neşreden Muhammed Ali en-Neccâr ve Hasan Hindâvî zikredilebilir.[1]

Ebü'l-Feth'in Bağdat dil okuluna mensup olduğunu söyleyenler arasında Şevkî Dayf, Abdülkerim Muhammed el-Esad ve Mahmud Huseynî'nin adını kaydedebiliriz.[2]

İbn Cinnî'nin bir ekole mensup olduğunu söyleyenler olduğu gibi onun herhangi bir okulun mensubu olmadığını ifade edenler de olmuştur. Bunlar içinde Muhammed Esad Talas, Abdülmecid Hâşim ve Mehmet Yavuz gibi muasır araştırmacılar yer almaktadır.[3]

Görüldüğü gibi İbn Cinnî'nin herhangi bir dil okuluna bağlılığını belirten bir ittifak olmadığı gibi, onun bir dil okuluna mensup olmadığını ifade eden ilmî iddialar da mevcuttur. Bunları beraberce mütalaa ettiğimizde; zamanında dil biliminde otorite ve çok yönlü bir âlim olan Ebü'l-Feth'i herhangi bir dil okuluna mensubiyetle sınırlandırmamak gerektiği kanaatini taşıyoruz. Zira böylesine kısıtlayıcı bir değerlendirme, hem müellifin dil ile alakalı mevzulara değişik yaklaşımlarını izah etmede zorluğa sebebiyet verebileceği gibi, hem de böylesine çok yönlü bir şahsiyeti sınırlandırmak olacaktır kanaatindeyiz.

İbn Cinnî itikadi olarak Mutezili görüşleri benimsemiş görülüyor; zira kelâma dair bazı mevzuları açıklarken bu durum kendisini belli ediyor. Kulun fiilleri ile alakalı şöyle diyor: "Kul kendi fiillerinin yaratıcısıdır. Zira mesuliyetin gerçekleşmesi ancak bu şekilde mümkün olabilir."[4] Yine o Allah'ın (cc.) sıfatlarının kendisiyle kaim olduğu kanaatini taşımaktadır.[5]

---

[1] Geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, s.44; Hasan Hindâvî, *Menâhicu's-sarfiyyîn ve mezâhibuhum*… Beyrut, 1989, s. 399

[2] Detaylı malumat için bkz. Şevkî Dayf, *el-Medâris*, s. 245; Abdulkerim M. el-Esad, *El-vâsit fi tarihi'n-Nahv el-Arabî*, s.113; Mahmud Hüseyni Mahmud, *el-Medresetü'l-Bağdâdîyye...* s. 350

[3] Daha geniş bilgi için bkz. Talas Es'ad, "İbn Cinnî", *MMİA*, sa. 32(1957), s. 642; Abdülmecid Hâşim, *Mevsuatü't-turâsi'l-insaniyye*, Kahire, 1971, VIII,233; Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 68

[4] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II,213

[5] İbn Cinnî, *age*. aynı yer

Amelî olarak da Hanefî mezhebine bağlıdır. Nitekim o bazı dil meselelerini izah ederken başta İmam Ebu Hanîfe olmak üzere Hanefîlerin görüşlerini belirtmekte ve kanaatini bunların görüşleri doğrultusunda kullanmaktadır.[1] Ayrıca bazı dil meselelerinde Şâfiîlere karşı daima Hanefîleri desteklemektedir.[2]

Müellifimiz siyasi görüş olarak Şiî dir. İbn Cinnî'nin Şiîliğini gösteren bazı hususlar şunlardır. Hz. Ali'nin (r.a.) adını andıktan sonra dua makamında صلوات الله عليه [Allah'ın (cc.) rahmeti onun üzerine olsun] diyerek Şîa geleneğine uyar.[3] Çocuklarına Ali, Âl ve 'Alâ adlarını vermiştir.[4] Yine bunlarla birlikte çeşitli şehirlere yaptığı seyahatlerde Alevî ileri gelenlerinin evlerinde misafir olarak konaklamıştır.[5]

Muasır araştırmacılar ise aslında İbn Cinnî'nin Şiî olmadığını, bir Şiî hanedanı olan Büveyhîlerin saltanatı ve onların tanımış oldukları imkanlar içerisinde yaşadığından dolayı ve bu saltanatın Şiîliğe zorlaması gibi sebeplerle Şiîliği taklit etmiş olabileceğini vurgulamaktadırlar.[6]

E. HOCALARI

Müellifimizin Ebû Ali el-Fârisî ile tanışıncaya kadar, tahsil hayatı ve kimlerden ders okuduğu hakkında kaynaklarda yeteri kadar bilgi maalesef mevcut değil, ancak onbeş yaşlarında Musul'da ders halkası oluşturabildiği[7] düşünülürse çok küçük yaşlarda iken âlimlerden ilim tahsil etmeye başladığı ve çalışkanlığı ve zekası sayesinde çevresinde kendini ispatladığı kanaatine varılabilir. Tahsil hayatını, Ebû Ali el-Fârisî ile tanışması öncesi ve sonrası şeklinde iki devre halinde mütalaa edecek olursak, ilk devresi Musul yıllarına ait olarak sadece bir hocası (el-Ahfeş) hakkında kaynaklar malumat vermektedir.

---

[1] İbn Cinnî, *age.* I,207; Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî, *Tefsîru'l-urcûze li-Ebî Nuvâs*, s. 110
[2] İbn Cinnî, *Sırru sınâati'l-i'râb*, II,633
[3] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,48
[4] Bkz. *bu çalışma*, s. 28
[5] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,340
[6] Detaylı malumat için bkz. Osman bi Cinnî, *sırru sınaâti'l-i'râb*, s. 17; Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 71
[7] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.229; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, II,410

Ayrıca İbn Makûla müellifimizin bir grup Musullu âlimden ders aldığını söylemiş ama adlarını zikretmemiştir.[1]

1. **Ebu'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Mevsılî el-Ahfeş**[2]

(ö.h.IV.yy.)

Nahiv ilminde imam olan ve el-Ahfeş olarak bilinen bu hocasından Musul'da iken ders almıştır. Ahmed b. Muhammed, *Ta'lîlu'l-kıraât* adlı eserin müellifidir.

2. **Ebû Ali el-Fârisî** (ö.377/987)[3]

Bu zat İbn Cinnî'nin bilinen en önemli hocasıdır. Dolayısıyla onun hakkında biraz malumat vermeyi uygun buluyoruz.

İbn Cinnî'nin el-Ahfeş'ten sonra en önemli hocası bu zattır. Asıl adı Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffar olan Ebû Ali, İran'ın Şiraz kentinin Fesa kasabasında hicri 288 yılında doğdu. Ebû Ali'nin babası Şirazlı, annesi Arap asıllı olup varlıklı bir aileye mensuptur. Zamanın meşhur gramercilerinden Mebreman diye tanınan Ebu Bekir Muhammed b. Ali'den Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ını yüz dinar karşılığında okumuştur. Zamanında Şam, Trablus, Şiraz, Musul ve Halep gibi belli başlı ilim ve kültür merkezlerini dolaşarak ilim tahsil etmiştir. Kendilerinden gramer okuduğu diğer hocaları arasında Ebu İshak ez-Zeccâc, Ebu Bekir İbnü's-Serrâc, Ebu Bekir b. Hayat ve İbn Düreyd bulunmaktadır. Zamanında Hamdânî hükümdarı Seyfuddevle ile iyi ilişkiler kurarak hizmetinde bulunmuş ve ayrıca devrin Büveyhî sultanı Adududdevle'nin davetine icabet etmiş ve bir müddet hizmetinde bulunmuş ona nahiv okutmuştur. Adududdevle Bağdat'a hâkim olunca da Bağdat'a yerleşmiş ve burada tedris faaliyetlerinde bulunmuştur. Hicri 377 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.

---

[1] İbn Makûla, Ebu Nasr Ali b. Hibetullah, *el-İkmâl fi raf'ıl-irtıyâb*… Haydarabad, 1963, II,585

[2] Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I,389; Ahfeş, bazı Arap dili âlimlerine verilen lakabdır. Gözlerindeki bir görme bozukluğu sebebiyle sayıları ondan fazla Arap dili âlimine verilmiştir. Ahfeşlerin en meşhurları el-Ekber, el-Evsat ve el-Asgar sıfatlarıyla tanınanlarıdır. Ancak Ahfeş denilince ilk akla gelen yaygın şöhretinden dolayı Ahfeş el-Evsat olmakla birlikte, bu bilginler zaman zaman birbirlerine karıştırılabilmektedir. (bkz. Suyûtî, *age.* II,389; Suyûtî, *el-Muzhir*, II,454)

[3] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 217; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VII,237

Ebû Ali hayatını yoğun bir eğitim faaliyeti içinde geçirmiştir. Hayatında hiç evlenmemiş ve hatta vefat edince 30.000 dinar tutarındaki parasını mirasçısı bulunmadığından dolayı Bağdat nahivcilerine bırakmıştır. Tedris faaliyetlerinde öğrencilerini derse bizzat aktif olarak katma gibi bir metodu benimsemiş, onların önünü açmış ve kendi düşüncelerini bizzat söylemelerini istemiştir. Farsçayı da çok iyi bilen Ebû Ali bu sayede filoloji çalışmalarında mukayese yapma imkanına sahip olmuştur. İtikadda Mutezile olmakla itham edilmişse de bu konuda bir delil mevcut değildir. Fıkıhta ise Hanefi mezhebini benimsemiştir.[1]

Ebû Ali'nin öğrencileri arasında **Ali b. İsa er-Rummânî** (ö.384/994), **Ebu Tâli el-Abdî** (ö.406/1015) [2] ve **Ali b. İsa er-Rabei** (ö.420/1029) [3] zikredilebilir. Öğrencilerinden İbn Cinnî kırk yıl, Ali b. İsa er-Rabei de yirmi yıl ondan hiç ayrılmamış; hem öğrenciliğinde, hem de tedvin ve tedris faaliyetlerinde hocalarına yardımcı olmuşlardır.

Ebû Ali el-Fârisî'nin en önemli iki eseri, nahve dair *Kitâbu'l-Îzâh*'ı ve sarfa dair *et-Tekmile*'sidir.[4]

İbn Cinnî bir takım önemli eserleri bu hocasından okumuştur. Bunlardan **Sîbeveyhi**'nin *el-Kitâb'ı*, **Ebu Zeyd el-Ensari**'nin (ö.214/829) *en-Nevâdir* ile *Kitâbu'l-Hemz'i,* **el-Ahfeş el-Evsat**'ın ve **el-Mâzinî**'nin *Kitab et-Tasrif'leri* ve **İbnu's-Sıkkît**'in (ö.243/857) *Kitâb el-İbdâl'i* başlıcalarıdır.[5]

Müellifimiz İbn Cinnî, bu hocasının geniş kültürü ve zekasından oldukça faydalanmış ve onun vasıtasıyla birçok kesimden önemli şahsiyetle tanışmıştır. Örneğin zamanın önemli şairi **Ebu't-Tayyib el Mütenebbî** (ö.354/965) ile bu şekilde Halep'te tanışmıştır.[6]

---

[1] Özbalıkçı, Mehmet Reşit, "Ebû Ali el-Fârisî", *D.İ.A*. X,88
[2] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.230; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, II,129
[3] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,297; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIV,78
[4] Özbalıkçı, Mehmet Reşit, *age.* X,88; ayrıca bkz. Sezgin, Fuat*, GAS*, IX,101
[5] İbn Cinnî, *Sırru sınaâti'l-i'râb*, Dimaşk, 1985, I,135-142-155
[6] Enbârî, *age.* s. 228; Yâkût el-Hamevî, *age.* VII,232

3. **Ebu Bekr Muhammed b. Hasan b. Miksem**[1] (ö.354/965)

Kıraat âlimi olan İbn Miksem, Ebu'l-Abbâs Sa'leb'in (ö.291/904) râvîsidir. İbn Cinnî, Sa'leb'in *Mecalis* adlı eserini bu hocasından okumuştur.[2]

4. **Ebu'l-Ferec el-İsfehâni**[3] (ö.356/967)

Devrinin önemli âlim ve edebî şahsiyetlerinden birisidir. Dil bilimine dair önemli bir eser olan *Kitâbu'l-Egânî*'nin müellifidir. İbn Cinnî bu hocasından Bağdat'ta ders almıştır.[4]

5. **Ebu Bekr Muhammed b. Harun er-Rûyânî**[5] (ö.358/969)

İbn Cinnî'nin bu hocası es-Sicistânî'nin (ö.250/864) râvîsidir.

6. **Muhammed b. Seleme**[6]

İbn Cinnî bu hocasından sadece rivayette bulunmuştur.

Müellifimiz aşağıdaki hocalarından da lügat ve kıraat alanında istifade etmiş ve eserlerinde kendilerinden rivayette bulunmuştur.

7. **Ebu Sehl Ahmed b. Muhammed el-Kattân** (ö. 359/970)[7]
8. **Ebu İshak İbrahim b. Ahmed el-Kırmisînî**[8]
9. **Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer b. Amr**[9]
10. **Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan**[10]
11. **Bundar b. Abdülhamid el-Kerhî**[11]
12. **Ebu Bekr Cafer b. Muhammed el-Haccâc**[12]
13. **Ebu'l-Hasan Ali b. Vekî**[13]
14. **Ebu Bekr Muhammed b. Ali b. Kasım**[14]

---

[1] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,38
[2] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 18/150; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, 2/36; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX,227
[3] Brockelmann, "Ebu'l-Ferec", *İ.A.* IV,77
[4] İbn Cinnî, *Sırru sınâati'l-i'râb*, I,74
[5] İbnü'l-Imad, *Şezeratü'z-zeheb*, II,251; Ömer Rıza Kehhale, *age.* VII,78
[6] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,315
[7] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan*… I,70
[8] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,75
[9] İbn Cinnî, *age.* I,80
[10] İbn Cinnî, *age.* I,98
[11] İbn Cinnî, *age.* I,243
[12] İbn Cinnî, *age.* I,386
[13] İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, Kahire, 1994, I,189
[14] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, III,299

15. Ebu Bekr Muhammed b. Ali el-Merâgî[1]

Müellifimiz yukarıda adını zikrettiğim âlimlerin bir kısmından ders almış bir kısmında da sadece rivayet etmekle yetinmiştir. Ayrıca bâdiyede bulunan birçok bedevîden de rivayette bulunmuştur. Örneğin Ebu'l-Vefâ el-Arabî[2] yi bunlar arasında zikredebiliriz.

F. ÖĞRENCİLERİ

Dil bilimleri ile çok küçük yaşlarda ilgilenmeye başlayan İbn Cinnî ilk ders halkasını Musul'da oluşturmuş ve daha sonra hocası Ebû Ali el-Fârisî'den sonra ders halkasını devam ettirerek birçok önemli âlime hocalık yapmıştır. Bununla birlikte ilmî amaçlı seyahatlerinde kısa süreli ikamet ettiği yerlerde de ders halkaları oluşturmuş ve böylelikle birçok öğrencinin kendisinden istifade etmesini sağlamıştır.

Müellifimizin öğrencileri arasında şunları zikredebiliriz.

1. Ebû Ahmed Abdüsselam b. Hüseyin b. Muhammed el-Basri el-Lugavi (ö.405/1014)[3]

Zamanının önemli dil bilginlerinden olan el-Lugavî, ilim tahsilini başta İbn Cinî olmak üzere Bağdat'ta diğer hocalardan tamamlamıştır. Ebû Ahmed, *El-Luma'*ın şerhini yapan İbn Berhân'ın (ö.456/1063) hocasıdır.

2. Muhammed b. Huseyin eş-Şerîf er-Radî[4] (ö.406/1015)

Daha çok şairliği ile tanınmış olan eş-Şerîf er-Radî, ilim tahsilini İbn Cinnî'nin yanı sıra Ebû Ali el-Fârisî ve er-Rummânî gibi önemli şahsiyetlerden yapmıştır. Eş-Şerîf er-Radî İbn Cinnî'ye karşı olan hayranlığını her defasında ifade etmiştir. Bunun yanında İbn Cinnî de bu öğrencisinin şiirlerini şerh etmiştir. Zira İbn Cinnî'nin *Tefsîru'l-Aleviyât* adlı eseri bu öğrencisinin şiirlerinden seçtiği dört tane kasidenin şerhidir.

3. Ali b. Zeyd el-Kâşâni en-Nahvî (ö.410/1019'dan sonra)[1]

---

[1] İbn Cinnî, *age.* III,299
[2] İbn Cinnî, *age.* I,365
[3] Enbârî, *Nuzhetü'l-elibbâ*, s. 232
[4] Eş-Şerif er-Radi, *Dîvân*, Beyrut, II,640

4. **Ebu'l-Hasan Ali b. Hilal** (ö.413/1022)[2]

5. **Ebu'l-Hasan Ali b. Ubeydullah es-Sımsımî el-Lugavî** (ö.415/1024) *El-Luma'*ın şerhini yapan İbn Berhân'ın (ö.456/1064) hocasıdır.

6. **Ebu'l-Futûh Sabit b. Muhammed el-Cürcânî el-Adevi el-Endelûsî** (ö.431/1040)[3]

İbn Cinnî'nin yanı sıra Ali b. İsa er-Rabei gibi zamanının önemli bilginlerinden de ders almıştır. Bağdat'taki tahsilinden sonra Endülüs'e gitmiş ve çalışmalarına orada devam etmiştir.

7. **Ebu'l-Kasım Ali b. Huseyin el-Murtazâ** (ö.436/1044)[4]

Eş-şerîf er-Radî'nin ağabeyi olan bu zat kendisini daha çok dil bilimleri sahasında yetiştirmiştir. İbn Cinnî'den de ders alan el-Murtaza ayrıca zamanının ileri gelen birçok âlimlerinden ders okumuştur.

8. **Ez-Zakir en-Nahvî** (ö.440/1048)[5]

Bağdat'ta uzun bir müddet İbn Cinnî'den ders aldıktan sonra Mısır'a yerleşerek ilmi çalışmalarını burada sürdürmüştür.

9. **Ebu'l-Kasım Ömer b. Sabit es-Semânînî** (ö.442/1050)[6]

İbn Cinnî'ye en yakın öğrencilerinden olup onunla yaklaşık yirmi yıl birlikte olmuş, nahiv alanındaki üstünlüğü ile şöhret bulmuştur. Hayatının sonuna kadar Bağdat'ın Kerh bölgesinde müderrislik yapmıştır. İbn Cinnî'nin *el-Luma'* ile sarfa dair *et-Tasrîf el-Mulukî* adlı eserlerine şerh yapmıştır.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIII,218
[2] Yâkût el-Hamevî, *age.* XV,120
[3] Hk. daha geniş malumat için bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I,298; Yâkût el-Hamevî, *age.* VII,145
[4] Osman b. Cinnî, *el-Luma' fi'l-Arabiyye*, Kuveyt, 1972, (dirase bölümü), s. 19
[5] Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s.26
[6] Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-muellifîn*, VII,279

10. **Muhammed b. Ahmed b. Sehl el-Vâsıtî** (ö.462/1070)[1]

11. **Ebu Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Hafâcî** (ö.466/1073)[2]

12. **Muhammed b. Abdullah b. Şaheveyh**[3]

Ebû Ali el-Fârisî'nin talebelerinden olup, Onun vefatının akabinde İbn Cinnî'ye öğrenci olmuştur.

13. **Ebu Abdullah Huseyin b. Ahmed b. Nasr**[4]

İbn Cinnî'nin aynı zamanda eserlerini rivayet etmesine icâzet verdiği öğrencisidir. Müracaat ettiğimiz kaynaklarda bu şahıs ile ilgili bir malumata rastlamadık.

İbn Cinnî'nin bu öğrencileri arasında daha önce de bahsettiğim Ali, 'Al ve 'Ala adlı çocuklarını da zikredebiliriz.[5] Bunlar ilk tahsillerini babalarından yapmışlardır.

G. VEFATI

Sonraları Bağdat'a yerleşen İbn Cinnî, ilmî çalışmalarını hayatının sonuna kadar burada sürdürmüş ve 28 Safer 392 (15 Ocak 1002) tarihinde Bağdat'ta vefat etmiştir. Genellikle mutasavvıfların defnedildiği Şunûziye kabristanında hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin yanına defnedilmiştir.[6]

---

[1] Ömer Rıza Kehhale, *age*. VIII,267
[2] Ömer Rıza Kehhale, *age.* VI,120
[3] Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, I129
[4] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,109
[5] Bkz. *Bu çalışma* s.30
[6] Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 56

III. İLMÎ VE EDEBÎ ŞAHSİYETİ

IV./ X. asrın en önemli dil bilginlerinden olan İbn Cinnî, Hamdâni[1] hâkimiyetinde bulunan Musul'daki ilk tahsil yıllarının dışında hayatının büyük bir bölümünü Büveyhî[2] Hânedanı döneminde geçirmiş; bu dönemdeki ilmi ve kültürel gelişmelerden ve serbest fikir ve tartışma ortamından istifade etmiştir. Büveyhî Hanedanından yakın ilgi görmüş, Dicle nehrinde yapılan nahivcilerin de katıldığı kayık gezintilerinde sultanın yanında oturmuştur.

Müellifimiz ilme karşı iştiyaklı ve ilim öğrenme yolunda oldukça tahammüllü ve sabırlı bir kişiliğe sahiptir. Bunun yanında da onun derin kavrama kabiliyeti ve zekâsı inkâr edilemez. İnsanlarla samimi ilişkiler kuran bir karaktere sahip olan Ebü'l-Feth, birçok âlimde olduğu gibi ilmiyle devamlı övünmüştür.

Nitekim meşhur şair ve dilci olan Mütenebbî onun hakkında övgü içeren ifadeler kullanmış "O benim şiirimi benden daha iyi bilir"[3] demiştir. Ayrıca Ebu't-Tayyib el-Mütenebbi'ye bir şiirinin anlamı veya i'rabı sorulduğunda şöyle cevap vermiştir. "Tek gözlü (şaşı) hocaya yani İbn Cinnî'ye sorun o size benim ne demek istediğimi ve ne demek istemediğimi söyleyecektir" ifadesini kullanmıştır.

Yine Seâlibî, eserinde İbn Cinnî'yi Arap dilinin kutbu ve edebiyatın reisi olarak tanımlamıştır.[4] Böylelikle İbn Cinnî'nin ilmî şahsiyeti hakkında söylenenleri çoğaltabiliriz. Görülüyor ki İbn Cinnî'nin ilmi sadece kendi

---

[1] M. 905-1004 yılları arasında Musul ve çevresiyle Kuzey Suriye'de hüküm süren bir Arap hanedanıdır. Bölgenin tarihinde önemli rol oynamışlardır. Hanedanın aslı Arapların en büyük kabilelerinden olan Rebîa'nın Tağlib kolundan gelmektedir. Önceleri Hıristiyan olup Hz. Ömer (r.a.) zamanında cizyeye bağlanan kabile daha sonraları Müslüman olmuştur. (Geniş bilgi için bkz. Karaarslan, Nasuhi Ünal, "Hamdânîler", *D.İ.A.* XV,446)

[2] M. 932-1062 yılları arasında İran ve Irak'ta hüküm süren Deylem asıllı bir hanedan. Önceleri Mecusi ve putperest bir kavimken Müslüman olduktan sonra Şiîliği benimseyen hanedan Abasiler dahil olmak üzere Müslüman devletlerin ordularında büyük ölçüde yer aldılar. Ayrıca kendi bölgelerinde küçük beylikler kurdukları gibi güneye doğru inerek İran ve Irak'ta meydana gelen siyasi olaylarda önemli ölçüde rol oynamışlardır. (Geniş bilgi için bkz. Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler" *D.İ.A.* VI,496)

[3] Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,111

[4] Seâlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Yetîmetü'd'dehr*, Beyrut, 1983, III,88

övgüleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda bunu muasırları ve kendisinden sonra gelenler de teyit etmişlerdir.

İbn Cinnî'nin çalışmaları ileride zikredileceği üzere hemen tamamıyla dil ilimlerine dairdir. Bu çalışmalarıyla müellifimiz, hicri IV. asırda kıyas geleneğine bağlı olarak sürdürülegelen, çok defa Basra ve Kûfe dil mektepleri arasındaki rekabete dayalı klasik tarzdaki dil çalışmalarına yeni bir anlayış getirmek istemiştir.

Gramer kurallarıyla ilgili tartışmalardan daha çok dilin ortaya çıkışı, dilin ilahi mi yoksa beşeri mi olduğu konusu üzerinde durmuş; dil kurallarının tespit ve tayininde rol oynayan sebepleri, bunlar arasındaki felsefi unsurları, özellikle dilin temel kurallarına uymayan kullanışların sebeplerini araştırmış ve bunlara yeni yorumlar getirmeye çalışmıştır.

Arapça kelimelerin türeme biçimlerini detaylı bir şekilde inceleyen ve bu bağlamda *el-İştikaku'l-Ekber* tabirini ilk kullanan müellifimiz, bu şekilde Arap dili etimolojisinin temellerini atmıştır.

Halil b. Ahmed'den (ö.175/791) sonra durma noktasına gelen Arap fonetiği ile ilgili çalışmaları, İbn Cinnî yeniden başlatmış ve bu alanda yoğunlaşan *Sırru sınâati'l-İ'râb* gibi müstakil bir eseri vücuda getirmiştir.

Dilde icma meselesini ilk olarak İbn Cinnî gündeme getirmiş ve bunun sınırlarını da belirlemiştir. Dilde icma'a muhalefeti caiz görmüş ve buradan hareketle, hicri II. asrın ortalarına kadar yazılan, şiirlerle sınırlandırılan gramer kurallarını şiirlerle örneklendirmenin (istişhad) kapsamını genişleterek daha sonraki devirlerde yazılan şiirlerle de örnekler verilebileceğini savunmuştur. Hemen her eserini dilin bu çeşit problemlerini çözmek için ele aldığını söyleyebiliriz.

Dil meseleleriyle ilgili tenkit, tahlil ve tespitlerde ön yargıdan uzak kalan müellifimiz, akıl ve mantığı ön plana çıkararak ekoller üstü bir yaklaşım içinde

olmayı yeğlemiştir. Basralılardan "arkadaşlarımız"[1] diye söz etmesine ve birçok görüşünde bu okulun ilkelerini esas almasına rağmen "Basralılarla benim aramda bir yakınlık yoktur; yakınlık benim ile doğru arasındadır."[2] Diyerek her türlü taasubtan uzak olduğunu belirtmiştir. İbn Cinnî'nin tek amacı, kendi ifadesiyle ''hakikate ve doğru olana ulaşmaktır.''[3] Hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşlerine güvenmesine rağmen bazı meselelerde ona da muhalefet etmiş ve kendi üslubuyla ulaştığı sonuçları doğru kabul etmiştir.

Binaenaleyh İbn Cinnî'yi zamanındaki dil okullarından birisine mensup saymak doğru değildir. Onu bu ekollerden birine dâhil etmek, daha önce de ifade ettiğim gibi böylesine çok yönlü bir dil bilginini sınırlamak olacaktır ve daha da önemlisi dil mekteplerini bazen tenkit etmesini açıklamak da mümkün olmayacaktır.[4] Müellifimizin bu yaklaşım tarzı, ele alıp tartıştığı meselelerde tarafsızca müspet ve makul sonuçlara ulaşmasında etkili olmuştur.

Günümüzde dil biliminin başlıca konularından olan dilin esası, tarifi, lafzın manaya delalet şekilleri, lafız mana ilişkisi, iştikak, i'rab, amil-mamul münasebeti, dilin morfolojik yapısı ve onunla ilgili kalb, ibdal ve ivaz gibi meselelerde müellifimiz İbn Cinnî'nin görüş ve tespitleri, hali hazırda yapılan Arap filolojisine dair çalışmalara ışık tutmakta ve yeni yorumlara kaynak teşkil etmektedir.[5]

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,166
[2] Bkz. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I,167
[3] İbn Cinnî, *Sırru sınaati'l-i'rab*, II,568
[4] Detaylı bilgi için bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 57
[5] Yavuz, Mehmet, "İbn Cinnî", *D.İ.A.* XIX,397-398

IV. ESERLERİ

A. GRAMERLE İLGİLİ ESERLERİ

a. El-Hasâis[1]

İbn Cinnî, telifleri içerisinde en hacimli olan bu eserini Büveyhî sultanı Bahâuddevle'ye ithaf etmiştir. *El-Hasâis* gerek mevzûu gerekse tertibi itibariyle daha önce benzeri yazılmayan bir eserdir. Zira İbn Cinnî eserin girişinde bu hususa temas ederek kendinden evvel böyle bir çalışmanın yapılmadığını ifade ediyor.[2] *El-Hasâis,* içinde dil bilimine dair hemen her konuda -bir kısmı da tamamen orijinal olmak üzere- birçok malumatın yer aldığı bir eserdir. Ancak eserde birbiriyle alakalı her konu belli bir tertip içinde verilmemiş olmakla birlikte her mesele bâb başlığında bölümlere ayrılmıştır.[3]

Eser eskiden olduğu gibi günümüzde de dil bilimiyle ilgilenenler için bir kaynak olarak önemini korumaktadır.

El-Hasâis 1952 yılında Kahire'de Muhammed Ali en-Neccâr tarafından üç cilt halinde neşredilmiştir.

b. Ilelu't-Tesniye[4]

Eseri neşreden kişinin ifadesine göre, muhtemelen İbn Cinnî bu eserini "tesniye elifi" ve "tesniye yâ" sı ile ilgili olarak kendisine yöneltilen bir soruya cevap olarak yazmıştır. Bu eseriyle tesniyelere dair müstakil eser yazan ilk dilci İbn Cinnî'dir.[5]

Eser 1992 yılında Kahire'de Subhi et-Temîmî tarafından neşredilmiştir.

---

[1] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yân*, II,411
[2] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,2
[3] Bkz. Yavuz Mehmet, İbn Cinnî, Hayatı, Eserleri ve Arap Gramerindeki Yeri, s. 80
[4] Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun*, Ankara, 1941, I,706
[5] Bkz. Osman b. Cinnî, *Ilelu't-tesniye*, Kahire, 1992, mukaddime kısmı

c. El-Luma' fi'l-Arabiyye

Çalışmamız bu eser hakkındadır. Eser hakkında sonraki bölümde geniş bilgi verilecektir.

d. Mes'eletân min Kitâbi'l-Eymân li Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî

Brockelmann bu eserin bir yazma nüshasının Vatikan'da bulunduğunu söylemiştir.[1] Eser adından da anlaşılacağı gibi eş-Şeybani'nin (ö.189/805) *Kitâbu'l-eymân*'ında yemin ifadeleriyle ilgili iki meselenin gramer bakımından şerh ve izahı ile ilgilidir.

e. El-Müfîd fi'n-Nahv

Bağdatlı İsmail Paşa'nın zikrettiği[2] bu eserin herhangi bir nüshasına rastlanmamıştır.

f. Şerhü'l-Îzâh

Brockelmann'ın zikrettiği[3] bu eser İbn Cinnî'nin hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh* adlı eserinin şerhi olup günümüze kadar ulaşmamıştır.[4]

g. Te'yidü't-Tezkire

İbn Cinnî'nin İcazetinde adı geçen[5] bu eser müellifimizin hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin *Kitabu't-Tezkire*'sinin[6] muhtasarıdır.

h. Et-Telkin fi'n-nahv

Kaynakların bir kısmında bahsi geçen bu eser günümüze kadar maalesef ulaşmamıştır.[7]

i. Ukûdu'l-Luma'

Tarık Necm Abdullah'ın verdiği bilgiye göre kaynaklarda adı geçmeyen bu eserde İbn Cinnî, *el-Luma'*ı ihtisar etmiştir. Eserin Dr. Huseyin Şâzeli Ferhud

---

[1] Brockelmann, *GAL Suppl.* I,192
[2] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, Ankara, 1951, I,652
[3] Brockelmann, *GAL Suppl.* I,192
[4] Bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 87
[5] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110
[6] Bkz. Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,108
[7] İbnü'n-Nedim, *el-Fîhrist*, s.172

tarafından yapılan tahkiki Riyad Melik Suud Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi'nde neşredilmiştir. (1977-1978/ sa. 5)[1]

j. Kitâb zi'l-kadd fi'n-nahv[2]

Bazı kaynaklarda zikredilen bu eser müellifimizin hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin derslerinden nahvin değişik konularına dair tuttuğu ve bir araya getirdiği notlardan oluşmaktadır.

Bu eserle ilgili burada şöyle bir tesbiti yapmak faydalı olur kanaatindeyiz;

Hacı Halife, *el-Luma'*ı İbn Cinnî'nin, hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin sözlerinden topladığını ifade ediyor[3]. Ancak bu özellik İbn Cinnî'nin *Zi'l-kadd* adlı eserine ait olarak görünüyor, zira Hacı Halife'nin naklettiği Bugye'de ''hocasının sözlerini (ders notlarını) topladı''[4] ifadesi *Zi'l-kadd* adlı eserden sonra geliyor. Nitekim bunu İbnu'l-Kıftî de destekliyor ve *Zi'l-kadd* adlı eserini İbn Cinnî'nin, hocasının sözlerinden topladığını belirtiyor.[5]

k. Muhtasaru't-Tasrîf alâ İcmâihî[6]

İcâzede zikredilen bu eser adından da anlaşılacağı üzere sarfa dair özet şeklinde bir metindir. Eser ilk defa G. Hoberg tarafından Latince tercümesiyle birlikte 1885 yılında Leipzig'te [7] neşredilmiştir. Bilahare eser Muhammed Saîd en-Na'sân tarafından 1913 yılında Kahire'de bir takım açıklama ve notlarla yeniden neşredilmiştir.[8] Daha sonraları 1999 yılında Dr. İbrahim b. Süleyman el-Buaymî tarafından, bu eser üzerine İbn Cinnî'nin öğrencisi Ömer b. Sabit es-Semânînî'nin şerhi ile birlikte Riyad'da neşredilmiştir

Eserin Ragıp Paşa 1391/1 numara (istinsah tarihi h.599), Köprülü 1324/3 numara (h.VI. yy.) ve Laleli 3141/2 numarada (h.754) yazmaları

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Müzekker ve'l-müennes*, Cidde, 1985, s. 18
[2] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[3] Bkz. Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, V,332
[4] Bkz. Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, II,132
[5] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,337
[6] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110
[7] Almanya'da bir şehir
[8] Bkz. Serkis,Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dimaşki, *Mu'cemu Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire, 1928, I,66

bulunmaktadır.[1]

Tez konumuz olan *el-Luma'* gibi muhtasar olan bu eser de uzun yıllar medreselerde talim kitabı olarak okutulmuş ve bazı dilciler tarafından üzerine şerh çalışmaları yapılmıştır. Örneğin İbn Cinnî'nin öğrencisi *el-Luma'* şârihi es-Semânînî (ö.442/1050) bu eser üzerine de şerh yapmıştır.[2] Yukarda belirttiğimiz üzere yine bu şerh çalışması da neşredilmiştir.

l. Mukaddimâtu Ebvâbi't-Tasrîf

Yâkût el-Hamevî'nin bahsettiği[3] bu eser, muhtemelen sarfın mezîd ve mücerred bâblarına dairdir. Fakat herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

m. El-Muktedab[4]

Bu eser ecvef fîillerin ism-i mef'ûllerine dairdir. Eser ilk defa Edgar Probster tarafından Leipzig'te 1903 yılında, ikinci defa Seyyid Vecîh el-Keylâni tarafından Kahire'de 1923 senesinde ve üçüncü olarak da Mâzin el-Mübarek tarafından Dimaşk'ta 1988 de neşredilmiştir. Eser üzerine Gırnatalı meşhur nahivci Ebu Cafer Ahmed b. Ali b. Baziş (ö.540/1145) bir şerh çalışması yapmıştır.[5]

---

[1] Bkz. Brockelmann, *GAL, Supplemann*, I,192
[2] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VI,58
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[4] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,110
[5] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 90

n. El-Munsıf[1]

Kaynakların hepsinde geçen eser İbn Cinnî'nin en önemli gramer kitaplarından biridir. *El-Munsıf*, **el-Mâzinî**'nin, (ö.247/861) günümüze ulaşan en eski sarf kitabı olma özelliğini taşıyan *Kitâbu't-Tasrîf*'inin şerhidir. Konusuyla ilgili meselelere son derece geniş yer veren bu esere İbn Cinnî, sarf konusundaki engin bilgi ve tecrübelerini de ilave ederek sarfın usul ve furûunun çok ciddi ve titiz işlendiği mükemmel bir şerh yazmıştır. Eser 1954-1960 yıllarında İbrahim Mustafa ve Abdullah Emin tarafından Kahire'de üç cilt halinde neşredilmiştir.[2]

o. Risâle fî Meddi'l-Evsât ve Mekâdiri'l-Meddâd[3]

Seslerin uzatılması ve bunların miktarlarına dair olan bu risaleyi sadece Yakût el-Hamevî zikrediyor.

p. Sırru Sınâati'l-İ'râb[4]

Müellifimizin meşhur ve hacimli olan bu eseri fonetiğe (sesler) dair ilk müstakil teliftir. Eserde genel olarak Arap alfabesini oluşturan 29 harf fonetik açısından incelenmiştir. Bu harfler bu gün bilinen tertibiyle her biri ayrı bir başlık altında ele alınarak izah edilmiştir. Eseri Hasan Hindâvî mukaddime, açıklama ve notlarla 1985 yılında Dimaşk'ta iki cilt halinde neşretmiştir.[5]

q. Teakubu'l-Arabiyye[6]

Kaynaklarda adı geçen bu eser bedel konusuna dair olup herhangi bir nüshası bize ulaşmamıştır. İbn Cinnî *el-Hasâis*'inde ve Suyûtî *el-Eşbâh*'ında bu eserden birçok alıntılar yapmışlardır.[7]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,109
[2] Bkz. Osman b. Cinnî, *el-Munsıf*, Vezaretü maarifi'l-umumiyye, 1954, dirase kısmı
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[4] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,109
[5] Bkz. İbn Cinnî, *Sırr sınâati'l-i'râb*, mukaddime
[6] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*,XII,110
[7] Bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 92

B. LÜGATLE İLGİLİ ESERLERİ

a. El-Elfâzu'l-mehmûze mâ yahtâcu ileyhi'l-kâtib[1]

Bazı kaynaklarda yer alan bu eser, Arapçada son harfleri hemze olan kelimelerle ilgilidir. Eser 1988 yılında mukaddime, bir takım açıklama ve notlar ilavesiyle Dimaşk'ta Mâzin el-Mübârek tarafından neşredilmiştir.

b. El-Mubhic fî şerhi esmâi şuarâi'l-hamâse[2]

Kaynaklarda yer alan bu eser İbn Cinnî'nin, Ebû Temâm'ın *Dîvânü'l-hamâse*'si üzerine yapmış olduğu ikinci çalışmasıdır. Eserde ikiyüzden fazla şairin adlarının türeme ve mana bakımından açıklaması yapılmıştır. Eserin ilmî olarak ilk neşri Hasan Hindâvî tarafından 1987 yılında Dimaşk'ta yapılmıştır.

c. El-Müzekker ve'l-müennes[3]

Adından da anlaşılacağı üzerine müzekker ve müennes konularına dair özet bir çalışmadır. Eserde ilk önce semâî müennes kelimeler, daha sonra alfabetik sırayla müzekkerler ve müennesler ile her iki şekilde caiz olanlar ele alınmış; son bölümde de üç, dört ve beş harfli müennes kelimelerin ism-i tasgirlerinde takip edilecek usullere dair bilgi verilmiştir. Eser 1985 yılında Tarık Necm Abdullah tarafından Cidde'de neşredilmiştir.

d. En-Nevâdir el-mumtia[4]

İbn Cinnî'nin İcazetinde[5] bir varak olduğunu, ancak kaybolduğunu ve bulunursa İcâzedeki diğer eserlerinin arasına koyulmasını söylediği bu esere *el-Hasâis*'te atıflarda bulunulmuştur.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110
[2] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,110
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[4] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,111
[5] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,110

e. Şerhu'l-Fasîh[1]

Bazı kaynaklarda adı geçen ve günümüze kadar ulaşmayan bu eser **Ebu'l-Abbas Sa'leb**'in (ö.291/904) lügat ilmine ait meşhur *el-Fasîh* adlı eserinin şerhidir. Sa'leb'in bu eserine pek çok şerh yapılmıştır. Bunlardan bazıları günümüze ulaşmıştır. Örneğin, **Ali b. Muhammed el-Herevî**'nin (ö.433/1041) *İsfâru'l-Fasîh* adlı eseri zikredilebilir.[2]

f. Şerhu Kitâbi'l-kalb ve'l-ibdâl li'bni's-Sıkkît

İbn Cinnî *el-Hasâis* adlı eserinde İbn Sıkkît'in *Kitâbü'l-kalb ve'l-ibdâl*'ini şerh edeceğini söylemiştir. [3] Ancak bunun gerçekleşip gerçekleşmediği bilinmediği gibi kaynaklarda da bu eserden bahsedilmiyor.[4]

g. Şerhu'l-Muzekker ve'l-Muennes li'bni's-Sıkkît[5]

İbn Cinnî İcazetinde bu eseri tamamlamadığını söylüyor.

h. Şerhu'l-Maksûr ve'l-memdûd li'bni's-Sıkkît[6]

İcâzede bahsedilen bu eser İbni's-Sıkkît'in *el-Maksûr ve'l-memdûd* adlı eserinin şerhi olup günümüze kadar ulaşmamıştır. İbn Cinnî bu şerhine *el-Hasâis*'de atıflarda bulunmaktadır.[7]

i. Tefsîru'l-luga min Kitâbi't-tasrîf li'l-Mâzinî

Eser hakkında sadece Fuat Sezgin bilgi veriyor, başka kaynaklarda geçmiyor. Şerhin konusu, el-Mâzinî'nin *Kitâbu't-Tasrîf*'inde geçen nadir ve garip kelimelere dairdir.[8]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113; Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, II,1272; Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, II,132

[2] Eser Medine'de hicri 1416 yılında Ahmed b. Said b. Muhammed b. Kaşşâş tarafından 2 cilt halinde neşredilmiştir.

[3] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II,88

[4] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 95

[5] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,110

[6] Yâkût el-Hamevî, *age.* 12/110; İbn Cinnî *el-Hasâis*'inde bu şerhine atıflarda bulunmuştur. Bkz. İbn Cinnî, *age.* I,255, II,48

[7] Bkz. İbn Cinnî, *age*. I,255, II,48

[8] Sezgin, Fuat, *GAS*, IX,180

j. Ukûdu'l-hemz[1]

Eser o zamanda kâtiplerin, hemzenin başta ortada ve sonda yazılışlarında takip ettikleri ve uyguladıkları usullere dair bir küçük risaledir. 1988 yılında Mâzin el-Mübarek tarafından geniş açıklama ve notlarla Dimaşk'ta neşredilmiştir.

k. Ez-Zecr[2]

İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* de yaptığı bir atıftan bu eserin seslerden türeyip yasaklama ve sakındırma anlamına gelen fiillerle ilgili olduğu anlaşılmaktadır.[3]

C. EDEBİYATLA İLGİLİ ESERLERİ

a. El-Büşrâ ve'z-Zafer[4]

İbn Cinnî'nin, Büveyhî sultanı Adududdevle (367-372/977-982)'nin söylemiş olduğu bir beyit'i açıklamak amacıyla yazmış olduğu şerhi içeren bir risalesidir.

b. El-Fasl Beyne Kelâmi'l-Âmm ve'l-Hâss[5]

Kaynaklarda adı geçen bu eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

---

[1] Sezgin, Fuat, *age.* IX,182
[2] Brockelmann*, GAL Supplemann*, I,192
[3] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, II,40
[4] Yâkût el-Hamevî*, Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,112
[5] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113

c. El-Fesr (Tefsîru Dîvâni'l-Mütenebbî'l-kebîr)[1]

İbn Cinnî'nin Mütenebbî dîvânına dair yazdığı iki şerhten büyük olanıdır. Adından da anlaşılacağı üzere şerh oldukça geniş tutulmuştur. Şiirler dil ve edebiyat açısından teker teker ele alınmış, şârihin yorum ve görüşleri birçok şevâhidle desteklenerek ayrıntılı izahlar yapılmıştır. Şerhin en önemli özelliği, büyük bir kısmının Şiraz ve Halep'te Mütenebbî'ye İbn Cinnî tarafından takdim edilerek onun takdir ve tasvibini almış olmasıdır. Hatta Mütenebbî, İbn Cinnî hakkında ''O benim şiirimi benden daha iyi bilir'' demiştir.[2] Eser 1970 de 1. cildi, 1978 de ikinci cildi olmak üzere iki cilt halinde Safâ Hulûsi tarafından Bağdat'ta neşredilmiştir.

d. El-Fethu'l-Vehbî alâ Müşkilâti'l-Mütenebbî[3]

İbn Cinnî'nin İcazetinde ikiyüz elli varak olduğunu söylediği bu eser, adından da anlaşılacağı gibi Mütenebbî dîvânındaki bazı müşkül beyitlerin şerh ve izahına dairdir. 1971 yılında Bağdat'ta Muhsin Gayyâz tarafından neşredilmiştir.

e. Kitâbü'l-Meani'l-Mücerrede[4]

Bu eseri kaynaklardan sadece Yâkût el-Hamevî zikrediyor. Herhangi bir yazmasına rastlamadık.

f. Muhtasaru'l-Erâcîz[5]

İbn Cinnî'nin, cahiliye ve İslam devrine ait şairlerin urcûzelerinden[6]; çoğunlukla da ahbâra dair olanlarından bahsettiği muhtasar bir eseridir.[7]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,110
[2] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 99
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,110
[4] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,113
[5] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[6] Ürcûze kelimesinin çoğuludur. Mısraları kafiyeli, kısa vezinli şiirler ve kasidelerdir.
[7] Sezgin, Fuat, *GAS*, II,66

g. Muhtasaru'l-Aruz ve'l-Kavâfî[1]

Eser, icâzede bu şekilde geçen adıyla ilk olarak Hasan Şâzelî Ferhûd tarafından 1972 yılında Beyrut'ta, daha sonra da Ahmed Feyzi el-Heyyib tarafından 1987 yılında sadece *Kitâbu'l-Arûz* adıyla Kuveyt'te neşredilmiştir.

h. el-Mu'rib (Şerhu Kavâfî Ebi'l-Hasen el-Ahfeş)[2]

Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat'ın (ö.215/830) *Kitâbu'l-Kavâfî*'sinin şerhi olan bu eserin Lala İsmail Paşa'da sekiz varaklık bir bölümünün mevcut olduğunu Mehmet Yavuz ifade ediyor.[3] Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde müellifin bu şerhinin 144 varaklık bir bölümünün Lala İsmail Paşa bölümünde mevcut olduğunu tespit ettik. Yazma müstensih Mustafa tarafından istinsah edilmiş. İbn Cinnî'nin *el-Hasâis*'inde alıntılar yaptığı bu eserden İbn Manzûr ve Bağdadi de nakillerde bulunmuştur.

i. En-Nakd alâ İbn Veki' fî şi'ri'l-Mütenebbî ve tahtıetihî[4]

İbn Cinnî'nin, çağdaşlarından İbn Veki' olarak tanınan Hasan b. Ali et-Tenîsî'nin (ö.393/1003) Mütenebbi'yi tenkit maksadıyla yazmış olduğu eserine karşılık, Mütenebbi'yi savunmak amacıyla yazmış olduğu eseridir. Eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.

j. Eş-Şi'r

Kaynaklarda adı geçmeyen bu eseri Muhammed Esad Talas zikrediyor ve eserin aslında Ebû Ali el-Fârisî'ye ait olduğunu, İbn Cinnî'nin bunu bir takım ilave ve şerhlerle rivayet ettiğini belirtiyor. Eserin bir nüshası Berlin 6465 de kayıtlıdır.[5]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[2] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113; el-Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer, *Hızânetü'l-Edeb*, Lahore: The University of the Panjab, 1927, II,331
[3] Bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 101
[4] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113
[5] Muhammed Es'ad Talas, "Ebü'l-Feth İbn Cinnî", *MMİA (Mecelletu Mecmai'l- Lugati'l- Arabiyye bi Dimaşk)* , 32/352

k. Tefsîru'l-Aleviyât[1]

Eser eş-Şerif er-Radi'nin (ö.406/1015) dört kasidesinin şerhine dair olup günümüze ulaşmamıştır.

l. Tefsîru'l-Urcûze li-Ebî Nuvâs[2]

Şair Ebu Nuvâs'ın (ö.208/824) 54 beyitlik kasidesinin şerhidir. Eser Muhammed Behcetü'l-Eserî tarafından 1996 yılında Dimaşk'ta neşredilmiştir.

m. Et-Temâm fî Tefsîri eş'âri Hüzeyl mimmâ ağfelehu Ebu Saîd Hasan b. Huseyn es-Sükkerî[3]

İbn Cinnî'nin 500 varak olarak zikrettiği bu eserinden *el-Hasâis*'inde alıntılar yapmıştır.[4] Eser es-Sükkerî'nin (ö.275/888) Hüzeyl kabilesi şairlerinin şiirlerinden derlediği Dîvânu'l-Hüzeliyyîn'in[5] tetimmesidir. Eser Ahmed Naci el-Kaysî başkanlığındaki bir heyet tarafından 1962 yılında Bağdat'ta neşredilmiştir.

n. Et-Tenbîh (Şerhu Mustaglakı Ebyâti'l-Hamâse)[6]

Eser şair Ebu Temâm'ın (ö. 231/845) *Dîvânü'l-hamâse*'sinde i'rab ve anlam bakımından müşkül beyitlerin şerhine dairdir. Eser et-Tenbîh alâ muşkilâti'l-Hamâse adıyla Yersî el-Kâsımî tarafından 1971 yılında Kahire üniversitesinde master çalışması olarak sunulmuştur. Eser *Hızânetü'l-edeb'in* önemli kaynakları arasında yer alır. Eserin Topkapı Ahmed III bölümünde 2369 numara (istinsah tarihi 584 h.) ve Yeni Cami 966 numarada (istinsah tarihi 679 h.) yazmaları mevcuttur.[7]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,112
[2] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,111
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,109
[4] İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,123
[5] Sezgin, Fuat, *GAS*, I,45-46
[6] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,110
[7] Geniş bilgi için bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 103

D. KUR'AN İLİMLERİ İLE İLGİLİ ESERLERİ

a. El-Muhteseb fi'l-kırââti'ş-şâzze[1]

Kaynakların hemen hepsinin zikrettiği bu eser adından da anlaşılacağı üzere yedi kırâatin dışında kalan şâz kırâatlere dairdir. İbn Cinnî bu eserini, dilin kelime yapısı ve temel kaideleriyle zayıf da olsa uyuşması ve herhangi bir şevahitle desteklenmesi mümkün görülen kırâatleri müdafaa için yazmıştır. Eser, kendinden önce bu konudaki tartışmaları ihtiva etmesi ve İbn Cinnî'nin bilgi ve tecrübelerinin zirvede olduğu bir dönemin mahsulü olması açısından ayrı bir önem taşımakta ve bu sahanın kaynakları arasında yer almaktadır.

Eser müşterek bir komisyon çalışmasıyla 1969 yılında Kahire'de iki cilt halinde neşredilmiştir.

Eser hakkında hem ihtisar hem de şerh çalışması yapılmıştır.[2]

b. El-Mühezzeb fi'l-kırâat[3]

İbn Hallikân'ın bahsettiği bu eser müellifimizin kırâate dair bir eseri olup zamanımıza kadar gelmemiştir.

c. Şevâzzu'l-Kur'ân[4]

Kaynaklarda yer almayan bu eseri Esad Talas, müellif zamanında yapılan kırâat tartışmalarına cevap niteliği taşıyan bir eser olarak kaydediyor ve bir yazmasının Berlin Kütüphanesi 674 numarada bulunduğunu belirtiyor.

d. El-Vakf ve'l-ibtidâ[5]

Kaynaklarda zikredilen bu eser kırâat bilimine dair olup bize kadar ulaşmamıştır.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,111
[2] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 103
[3] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan*, II,412
[4] Muhammed Esad Talas, "Ebü'l-Feth İbn Cinnî", *MMİA*, 32/352
[5] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,113

E. ÇEŞİTLİ KONULARI İÇEREN ESERLERİ

a. El-Hâtıriyât[1]

İcâzede yer alan bu eser İbn Cinnî'nin değişik zamanlarda aklına gelen meseleleri kaydedip derlediği bir eserdir. Eser Beyrut'ta 1988 yılında Ali Zülfikâr Şâkir tarafından ve eksik kısımları da Muhammed Ahmed ed-Dâlî tarafından neşredilmiş olup tamamı üçyüz altmış dokuz meseledir.[2] Bağdâdî *Hızâne*'sinde ve Suyûtî *el-Eşbâh*'ında bu eserden alıntılar yapmışlardır.[3]

b. El-Mesâil ed-Dimaşkıyyât[4]

Bu eser eski kaynaklarda ve İcâzede bulunmuyor ama Suyûtî bu eserden bahsediyor. Eser günümüze kadar ulaşmamıştır.

c. El-Mesâil el-vâsıtıyât[5]

Kaynaklarda yer almayan bu eser Ebu Gâlib Muhammed b. Ahmed el-Vâsıtî (ö.462/1070) nin hal tercümesinde geçiyor. Bu zat eseri İbn Cinnî'nin kendisiyle birlikte bir grup talebeye Vâsıt şehrinde imla ettirdiğini söylemiştir. Ancak eserin herhangi bir nüshası tespit edilememiştir.[6]

d. Men Nusibe ilâ ümmihî mine'ş-şuarâ[7]

İbn Cinnî'nin bu eserini kaydeden Esad Talas eserin aslında neseb âlimi **Ebu Cafer Muhammed b. Hatîb el-Bağdâdî**'ye (ö.245/860)[8] ait olduğunu ve müellifimizin bazı ilave açıklamalarla eseri rivayet ettiğini belirtiyor. Esad Talas'ın verdiği bilgiye göre eserin Mısır Kütüphane'sinde ve Medine'de Hikmet Bey Kütüphane'sinde iki adet yazma nüshası mevcuttur.[9]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,111
[2] Bkz. Muhammed Ahmed, ed-Dâlî, "Bâkıyye el-Hâtıriyyât", *MMİA*, 62/417-487 (1992)
[3] Bkz. örn. el-Bağdâdî, *Hızânetu'l-Edeb*, 5/438; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-Eşbâh ve'n-Nezâir fi'n-nahv*, Beyrut, 1985, I,150
[4] Suyûtî, *age.* II,259
[5] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,340
[6] Bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 107
[7] Muhammed Esad Talas, "Ebü'l-Feth İbn Cinnî", *MMİA*, 32/663 (1957)
[8] Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, IX,174
[9] Muhammed Esad Talas, *age.* 32/663

F. KONUSU TESBİT EDİLEMEYEN ESERLERİ

a. El-Fâik[1]

Mu'cemu'l-üdebâ'da zikri geçen bu eser zamanımıza kadar ulaşmamıştır ve konusu hakkında bir bilgi edinilememiştir.

b. El-Firâk[2]

Yakût el-Hamevî bu eseri zikretmiş ama konusu hakkında bir malumat kaydetmemiştir.

c. El-Hatîb[3]

Eski kaynaklardan sadece Yâkût el Hamevî'nin bahsettiği bu eser hakkında Esad Talas İbn Cinnî'nin îrad ettiği hutbelere dair olabileceğini kaydediyor.[4]

d. Mehâsinü'l-Arabiyye[5]

İcâzede altıyüz varak olarak zikredilen ve kaybolduğu belirtilen bu eserin konusu ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

e. Sırru's-sürûr[6]

Mu'cemu'l-üdebâ'da kaydedilen bu eser günümüze kadar gelmediği gibi konusu da belli değildir.

f. Tezkiretü'l-İsbahâniyye[7]

İlk olarak *İnbâhü'r-ruvât*'ta zikredilen bu eserin konusu hakkında bir malumata rastlamıyoruz.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,113
[2] Yâkût el-Hamevî, *age*. XII,111
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,111
[4] Muhammed Esad Talas , "Ebü'l-Feth İbn Cinnî", *MMİA*, 32/668
[5] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,111
[6] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,111
[7] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,337

İbn Cinnî'nin hayatı ve dilciliği üzerinde çalışma yapan Mehmet Yavuz, Fuat Sezgin'in, İbn Cinnî'nin eseri olarak kaydettiği *Lübbu'l-Elbâb fi'l-Mes'ele ve'l-Cevab* adlı eserin aslında **Ebu Hasan Ali b. İsmail el-Kindî**'ye (ö.632/1235) ait olduğunu ve Suyûtî'nin bundan alıntılarda bulunduğunu belirtiyor ve bu tespitin bilimsel gerekçelerini anlatıyor.[1]

V. GRAMERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ

A. NAHİV METODU HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

İncelemiş olduğumuz eser nahivle ilgili olduğundan müellifimiz İbn Cinnî'nin bu bölümde nahiv ile ilgili görüşlerini kısaca belirtmeyi uygun bulduk. Zira kanaatimizce Ebü'l-Feth'in bu konudaki görüşleri hakkında malumat sahibi olmak onun eserlerini mütalaada ve dilciliğini anlamada faydalı olacaktır.

İbn Cinnî'nin nahiv ve nahiv usûlüne dair görüşleri *el-Hasâis* adlı eserinde kendisini göstermektedir. Müellifimizin konuya dair görüşleri bu eserde, belli bir düzen ve tertip içinde bulunmamakla birlikte, konuyla alakalı mevzuların büyük bir kısmına yer verilmiştir.

Nahiv usûlünün ilk adımlarının atılması **İbnu's-Serrâc**'ın (ö.316/928) *Kitâb el-Usûl*'ü ile başlamış, ondan sonra ikinci önemli adım, müellifimiz tarafından *el-Hasâis* adlı eserinin telifi ile atılmıştır. Sonraları **Ebü'l-Berekât el-Enbâri** (ö.577/1181) bu ilimden ve kaynaklarından belli bir tertiple bahsetmiş ve nahiv usulünü; "nahve ait usul ve furûun kendilerinden istinbat edildiği delillerden ibarettir."[2] ifadesiyle tanımlamıştır. **Suyûtî** de (ö.911/1505) *el-İktirah* ile bu ilmi sistemli bir hale getirmiştir. Ona göre nahiv usulü "içinde kaynakları

[1] Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 110
[2] Ebu'l-Berekât Abdurrahman b. Muhammed Enbârî, *Lumau'l-edille*, s. 80

olması bakımından icmâlî delillerden, delil getirme keyfiyetinden ve delil getirenin durumundan bahseden bir ilimdir."[1]

İbnu's-Serrâc nahivde semâ ve kıyâsı delil olarak kabul etmiş, akabinde müellifimiz İbn Cinnî, nahiv delili olarak buna icmâyı da dahil etmiştir. Daha sonra gelen usulcü el-Enbârî icmayı kabul etmemiş ve nahiv delilleri olarak semâ, kıyas ve istishâbı[2] kabul etmiştir. Suyûtî ise dört delili de kabul etmiş ve bu delilleri, nahiv usulüne dair olan eseri *el-İktirah*'da sistemli hale sokmuştur.[3]

İbn Cinnî Basralı ve Kûfeli dil bilginlerinin nahiv usulüne dair hiçbir eser yazmadığından bahseder ve bu mevzuda ne el-Ahfeş el-Evsat'ın (ö.215/830) *'el-Mekâyis'*[4] adlı eserinin ve ne de İbnu's-Serrâc'ın Kitab el-usûl'ünün yeterli olmadığını söyleyerek kendi eserini metheder.[5]

Müellifimiz nahiv usulünün kaynakları olarak şunları kabul etmiş ve nahvin delilleri olarak kullanmıştır.[6]

1. Semâ

Nahiv usulünün birinci derece kaynağı olarak kabul edilen Semâ, Kur'ân, Hadis ve Arap sözlerini (nazım ve nesir halinde) içine alır.

Dilcilerin nahiv kurallarını tespitte başvurdukları ana kaynakların başında Kur'an-ı Kerîm gelmektedir. Kur'ân'ın dil meselelerinde tartışmasız bir hüccet olduğu ihtilafsızdır; ancak Kur'an'daki bazı kelimelerin i'rab ve imla bakımından farklı rivayetlerinin olması nahivciler arasında farklı görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

İbn Cinnî, farklı rivayetler hususunda (şâz rivayetler); bunları tamamen reddetmek yerine mümkün olduğunca bu rivayetlerin herhangi bir şekilde dildeki

---

[1] Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-İktirâh*, İstanbul, 1975, s. 5
[2] Nahiv usulünde kelimeyi, aksini gerektiren bir delil olmadığı müddetçe bulunduğu halde bırakmak ve o şekilde kullanmaktır. (Enbârî*, Lumau'l-edille*, s. 141
[3] Bkz. Yavuz, Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 130
[4] Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II,1792
[5] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,2
[6] Geniş bilgi için bkz. Yavuz Mehmet, *age.* s. 140

değişik kullanışlarından biriyle münasebetinin olduğunu göstermeye çalışır. Hatta bazen şâz bir kırâatin fasihliği hususunda üzerinde ittifak edilmiş bir kıraate müsavi olabileceğini, dolayısıyla bunu reddetmenin mümkün olmadığını belirtir.[1]

Semâ'ın ikinci çeşidi olan hadisle istişhad meselesinde nahivciler arasında, üzerinde ittifak edilmiş bir görüş yoktur. Eski nahivciler Kur'an'ın şâz kıratları ve şiir konusunda olduğu gibi bu konuda da bir görüş belirtmemişlerdir.[2]

Nahivciler arasında az da olsa hadisle istişhadda bulunanlar olmasının yanında İbn Cinnî de hadisleri şevâhid olarak kullanmıştır.

Semâ ın üçüncü çeşidi olan Arap kelamından maksat cahiliye devrinden başlamak üzere hicri II. asra (dahil) kadar olan dönemdeki şiir ve nesir alanında söylenmiş sözlerdir. Hicri II. asra kadar kısıtlanmasının sebebi bu dönemden itibaren dilde lahnin yayılmasıdır. Mezkûr Arap kelamı ile istişhad hususunda dilciler arasında ihtilaf yoktur, ancak bazı şartlar söz konusu olmuş ve bu mevzuda takip edilecek usul ve prensipler hakkında özellikle Basra ve Kûfe dil okulları arasında tartışmalar olmuştur.[3]

İbn Cinnî Arap dili ile istişhad hususunda, yukarıda bahsettiğimiz şekliyle meseleyi ele alan ve ayrıntılarıyla inceleyip tasnif eden ilk dil bilgini olmuştur.[4]

2. Kıyas

Kıyas sözlükte bir şeyin miktarını başka bir şeyle tayin ve takdir etmek demektir. Nahiv usulünde ise menkul olanın menkul olmayana hamledilmesidir. Yani asıl olan hükmü asıl olmayana vermektir.[5]

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, I,32
[2] Bkz. Yavuz Mehmet, *İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri,* s. 146
[3] Yavuz Mehmet, *age.* s. 146
[4] İbn Cinnî'nin bu konudaki görüşleri için bkz. Yavuz Mehmet, *age*. s. 146
[5] Bkz. Suyûtî, *el-İktirâh*, s. 55

Kıyas nahiv usulü delilleri arasında kendisine en çok müracaat edilen ve en çok kullanılandır. Hatta el-Enbârî nahvin tamamının kıyastan ibaret olduğunu söylemiştir. [1] Bu yönüyle kıyas, nahiv biliminin ortaya çıkışından itibaren kullanılmıştır.

İbn Cinnî de kıyasa çok önem vermiş ve birçok müşkül meseleyi kıyas yoluyla halletmiştir. Ona göre son derece ince ve hassas bir ölçü olan kıyası öğrenmek ve onun derinliklerine inmek lügate dair bir eseri baştan sona okuyup ezberlemekten daha faydalıdır.[2]

3. İcmâ

İbn Cinnî ilk defa nahiv usulünde icmâ kavramından bahseden birisi olarak bu kavramı şöyle tarif ediyor; ''Basra ve Kûfe dilcilerinin kendi mevzuları ile ilgili olarak bir meselede ittifak etmeleridir. Bunun delil olabilmesinin şartı nassa veya nassa kıyasla yapılmış bir şekle uygun olmasıdır.''[3]

B. SARF HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

Müellifimiz İbn Cinnî'ye göre sarfın konusu, çekimli filler ve murab isimlerden oluşur. Bunların dışında kalan harfler, sesler ve mebnî isimler sarf konusunun haricinde kalırlar. Zira harflerin asılları bilinmediğinden tasrif ve iştikakla ilgileri yoktur. Sesler ve mebnî isimler de harflere benzemelerinden dolayı tasrifleri uygun değildir. Müellifimiz bu mevzuda açıklamalarını yaparak şunu ifade ediyor; ''bir kelime edata ne kadar çok benzerse o ölçüde iştikaktan ve sarfın sınırlarından uzak olur.''[4]

İbn Cinnî'ye göre sarfın mevzuu kelimenin yapısı, nahvin mevzuu ise kelimelerin belli bir düzen içinde sıralanışı ve birbirleriyle olan münasebetleridir. Bu halde tabiatıyla bir şeyin esası ile ilgili özelliklerin bilinmesi arızî olan özelliklerinin bilinmesinden önce gelir. Bu konu üzerinde duran müellifimiz,

---

[1] Enbârî, *Lumau'l-edille*, s. 95
[2] Bkz. İbn Cinnî, *el-Hasâis*, I,88
[3] Bkz. İbn Cinnî, *age.* I,189
[4] Bkz. Osman b. Cinnî, *el-Munsıf*, III,280

sarfın mı yoksa nahvin mi önce öğrenilmesi gerektiği üzerinde durmuş, sarfın önce öğrenilmesi gerektiği kanaatini belirtmiş ve fakat nahiv kitaplarında önce nahiv meselelerinin daha sonra sarf meselelerinin yer almasını şu şekilde açıklamıştır şöyleki; İbn Cinnî'ye göre tasrif çok zor ve ayrıntılı olduğundan dolayı dilin öğrenilmesine nahivle başlanılmıştır. Nahiv, zor olan sarf konularının öğrenilmesine bir başlangıç ve hazırlık olarak düşünülmüştür.[1]

Müellifimize göre sarfın amacı nahivde de olduğu gibi Araplardan duyulmayan bir şeyi onlardan duyulanlara kıyas etmek suretiyle kapsamlı kaidelere ulaşarak dili her çeşit bozulmadan muhafaza etmektir. Bu itibarla İbn Cinnî sarfa büyük önem vermiş ve onu Arapçanın ölçüsü olarak değerlendirmiştir. Ona göre dille ilgili bir meseleyi öğrenmek isteyen kimse işe sarf öğrenerek başlamalıdır. Özellikle lügat ilmiyle uğraşanların buna daha çok ihtiyaçları vardır.[2] Böylelikle müellifimizin sarfa oldukça önem verdiğini anlıyoruz. Zira onun bu ilimde ulaştığı seviye ve kendisine kazandırdığı geniş bakış açısı, herkesten fazla bu ilme değer vermesini ve her vesileyle bunun önemini vurgulamasını neticelendirmiştir.

---

[1] İbn Cinnî, *el-Munsıf*, I,4-9, II,340
[2] İbn Cinnî, *age.* I,3

İKİNCİ BÖLÜM

EL-LUMA'IN İNCELENMESİ

I. EL-LUMA' HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî'nin (ö.392/1002), Arap gramerinin nahiv kısmına dair öğretim amaçlı telif etmiş olduğu meşhur eseri.

Burada eserle ilgili bilgilendirmeye geçmeden önce Arapçanın gramerini oluşturan nahiv ve sarf kavramlarının tanımını yapmakta fayda mülahaza ediyoruz.

Nahiv النحو (Sözdizimi, Sentaks)

Sözlükte yol, yön ve kasıt gibi anlamlara gelir. Masdar olarak anlamı; yönelmek, kastetmek ve meyletmek demek olan kelime, zarf olarak kullanıldığında gibi ve göre anlamlarına gelmektedir.

Istılâhî (terimsel) olarak da Arap gramerinin sentaks bölümünü ifade eden bir bilim dalının adıdır. Nahiv kelimesinin bu anlamda kullanılmasının mesnedi hakkında değişik rivayetler vardır.

Bir rivayette Hz. Ali (ra.) Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye أُنْحُ ''bu yolda yürü'' demiş ve bu tabir, Ebü'l-Esved'in yaptığı dil çalışmasının adı olmuştur. Başka bir rivayette Ebü'l-Esved Arap dili hakkındaki çalışmalarını tamamlayıp esasları koyduktan sonra أُنْحُوهُ ''buna göre yürütünüz'' der ve nahiv biliminin adı bu sevkten doğar.

Sebep ne olursa olsun başlangıçtan beri Arap dilinin grameri ile ilgili yapılan çalışmalar terim olarak nahiv adıyla anıla gelmiş ve zamanla bu tabir daha da olgunlaşarak sarf kısmından ayrılmış ve kelimenin cümle içindeki durumunu inceleyen dilbilgisi dalı olarak bilimsel bir kavram haline gelmiştir.[1]

---

[1] M. Nihat Çetin, "Nahiv", *İ.A.* IX,35

Sarf الصرف (Şekil Bilgisi, Morfoloji)

Sarf bir şeyi bozmak, bir başka şekle çevirmek ve değiştirmektir. Ayrıca bir kelimenin bir şekilden diğer bir şekle sokulmasına da ''tasrîf'' التَّصْريفُ denir. Diğer bir ifadeyle kelimede meydana gelen her türlü değişiklik de ''tasrîf'' kelimesinin sözlük tanımıdır.[1] Nitekim Kur'an-ı Kerim'de "...وَ تَصْرِيفُ الرِّيَاحِ وَ السَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الأَرْضِ..." (...rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirmesinde...)[2] ayetindeki "tasrîf" kelimesi de bu anlamda kullanılmıştır.

Dilciler arasında sarfın (tasrîf) değişik ıstılah tanımları mevcuttur, ancak biz burada Sîbeveyhi'nin ve müellifimiz İbn Cinnî'nin tarifini vermekle yetineceğiz.

Sîbeveyhi'ye göre tasrîf, "isim, sıfat ve değişik çeşitleriyle fiillerin, Araplardan işitilen benzerlerine kıyas edilmesidir."[3]

Müellifimiz İbn Cinnî'ye göre ise "kök harflerinden hareket ederek bir kısım ilavelerle kelimede bir çeşit değişiklik elde etmek demektir. Mesela mazi olan ضَرَبَ fiilinden muzari için يَضْرِبُ , ism-i fâil için ضَارِبٌ ve ism-i mefûl için مَضْروبٌ vb. istenilen manayı elde etmek için yapılan değişiklikler tasrîf'tir."[4]

Bu izahatlardan sonra Sarf bilimini tanımlayacak olursak; Sarf, fiil kök ve tasriflerini (türemelerini), isim ve sıfatların yapılışlarını, bunların tekil ve çoğullarının şekillendirilmesini içeren ve böylelikle yalnız ve teker teker kelimelerin şekilleri ile meşgul olan, Arap gramerinin şekil bilgisi bölümüdür. Görüldüğü gibi Arap dilinde kelimeden istenilen anlamı elde edebilmek için, kelimelerin aldığı şekilleri incelemek sarf biliminin alanına girmektedir.

---

[1] Geniş bilgi için bkz. İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensari, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1997, XI,91; Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûtî, *el-Muzhir*, I,330; Ahmet b. Mustafa Taşköprîzâde, *Miftâhu's-saade ve misbâhu's-siyâde*, I,127

[2] Bakara suresi, âyet 164

[3] Bkz. Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, Kahire, 1977, IV,242

[4] İbn Cinnî, *et-Tasrîfu'l-mulûkî*, 1970, s. 5

A. ESERİN ADI

El-Luma' اللُمَعُ kelimesi, el-Lum'a اللُمْعَةُ kelimesinin çoğulu olup, vücudun yumuşak ve parlaklığı, abdestte kuru kalan yer, bitkinin kuruyan kısmı, insan topluluğu ve meme ucunun etrafındaki siyahlık gibi anlamlara gelir[1]

Kelimenin sözlük anlamını göz önüne aldığımızda müellifimizin, eserine bu ismi vermekle şu amaçları gütmüş olması muhtemelen mümkündür.

Birinci anlamında vücudun yumuşak ve parlak olması nasıl onun canlılığını sergiliyorsa aynen öyle de gramer bilgisinin taze ve canlı kalması, hülasa şeklinde olan *el-Luma'*ı devamlı mütalaa etmekle mümkün olabilir. Yani *el-Luma*, dilbilgisinin canlı ve parlak olarak kalmasına bir sebep teşkil etmektedir.

Kelimenin ikinci ve üçüncü anlamına baktığımızda abdestte kuru kalan yer ve bitkinin kuruyan kısmı nasıl bir eksiklik ise aynen öyle de müellifimiz gramer alanında böyle bir eksikliği tamamlamak amacının bir göstergesi olarak eserine bu adı vermiş olabilir. Yani *el-Luma'*ın devamlı mütalaası ile ihmal edilebilecek dilbilgisi kuralları böylesine bir tehlikeden kurtulmuş olacaktır.

Eserin Mısır yazmasında *"Kitâbu'l-Luma' fi'l-Arabiyye"*[2], İskenderiye kütüphanesi yazmasında *"Kitâbü'l-Luma' fi'n-nahv"* [3], Nuruosmaniye yazmasında *"Hulasâtü'l-mes'ele fî ılmi'n-nahv"*[4] ve Abrati'nin şerhinin kapak kısmında da *"Şerhu'l-Luma' l'İbn Cinnî fî ılmi'l-belaga"*[5] yazıyor.

Ayrıca eserin İstanbul'da halen mevcut olan yazmalarının ekseriyetinin baş kısmında *"Kitâbu'l-Luma' fi'n-nahv"* ifadesi yer alıyor.[6]

---

[1] İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan Zeyyât, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-vasît*, s. 839
[2] Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1719 nolu yazma
[3] 1992 nolu yazma
[4] 4383/3 nolu yazma
[5] Berlin Kütüphanesi, 6467 nolu yazma
[6] Bkz. *bu çalışma*, s. 64

İbn Cinnî, eserlerini rivayet etmesine İcazet verdiği öğrencisi Ebu Abdullah el-Huseyn b. Ahmed b. Nasr[1], incelemesini yapmış olduğum eseri *"el-Luma' fi'l-Arabiyye"* (اللُمَعُ فِي العَرَبَيَّةِ) olarak rivayet etmiştir. Nitekim bu ifade İbn Cinnî'ye aittir.[2] Bazı kaynaklar, eserin adını her ne kadar *"el-Luma' fî'n-nahv"* (اللُمَعُ فِي النَّحْو) diye zikretmişlerse de müellifin kendi ifadesi kesin bir delil olduğu için incelemesini yapmış olduğumuz eserin tam adı *"el-Luma' fi'l-Arabiyye"* (اللُمَعُ فِي العَرَبَيَّةِ) dir.

Kaynakların eserin adını *"el-Luma' fî'n-Nahv"* diye zikretmeleri ve eserin mevcut yazma nüshalarının çoğunluğunda bu adın geçmesi herhalde kitabın ihtiva etmiş olduğu konuların çoğunluğunun nahiv mevzularına tahsis edilmesinden olsa gerektir. Zira eserde altı bab hariç diğer bütün bablar nahiv konularına ait olup Arap dili gramerinin diğer bölümü olan sarf konularına çok az yer verilmiştir.

Müellifin *"el-Luma' fi'l-Arabiyye"* diye isimlendirmesi ise; herhalde ifadede Arapçanın tamamını zikredip bir parçası olan nahvi kastetmesi (zikr-i küll irade-i cüz) veya umumiyeti zikredip hususi olan kısmını kastetmesi kabilinden bir edebi incelik olsa gerektir. Zira el-Arabiyye denince nahiv, sarf, belagat… vb. gibi dil ilimlerinin tamamı akla geliyor.

B. İBN CİNNÎ'YE NİSBETİ

Eserin Ebü'l-Feth'e ait olduğunun delillerini şöylece sıralamamız mümkündür.

1. Müellifimiz kendi icazetinde bizzat eserleri arasında bu kitabını zikrediyor.[3]

---

[1] Bkz. *bu çalışma*, s. 37
[2] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110
[3] İbn Cinnî'nin icazeti için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110

2. İbn Cinnî'den ve eserlerinden bahseden kaynakların hemen hepsi *el-Luma'*ı İbn Cinnî'nin eserleri arasında zikrediyorlar. Bu kaynaklara örnek verecek olursak

   a İbn Nedîm'in (ö.438/1046) *el-Fihrist*'i[1]

   b El-Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö.463/1070) *Târîh-u Bağdâd*'ı[2]

   c İbnu'l-Kıftî'nin (ö.646/1248) *İnbâhü'r-ruvât*'ı[3]

   d İbn Hallikân'ın (ö.681/1282) *Vefeyâtu'l-a'yân*'ı[4]

   e Suyûtî'nin (ö.911/1504) *Bugyetü'l-vuât*'ı[5]

   f Katip Çelebi'nin (ö.1067/1655) *Keşfu'z-zünûn'*u[6]

3. Eserin üzerine şerh çalışmaları yapılmış, yine kitabın edisyon kritik (tahkik) çalışmaları yapılmış ve şerhlerinden bazıları için dahi tahkik çalışmaları yapılmıştır.[7]

C. YAZILIŞ TARİHİ

Luma'ın yazılış tarihi hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Ancak şunu ifade edebiliriz ki muhtasar ve veciz olan bu eserin telif zamanının, İbn Cinnî'nin Ebû Ali el-Fârisî ile tanışması ve Musul'u terk etmesi zamanı olan hicri 340 tan sonra olması kuvvetle muhtemeldir; zira müellifimiz o zamana kadar bir telif çalışması yapmamış olup ve sadece tedris ile iştigal ediyordu. Dolayısıyla ilmi olarak olgunluk devresine henüz ulaşmamıştı.

---

[1] Bkz. İbnnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 87
[2] El-Hatîb el-Bağdadî, Ebu Bekir Ahmed b. Hatib, *Târihu Bağdad*, Mısır, 1931, XI,311
[3] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,335
[4] İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, III,247; İbn Hallikân *Luma'*ı bizzat Halep'te hicri 626 yılında İbn Yaîş'ten (ö. 643/1245) okuduğunu ifade etmektedir. (Bkz. İbn Hallikân, *Vefeyât*, VII,48)
[5] Suyûtî, *Buğye*, II,132
[6] Katib Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, II,1562
[7] Eserin matbû nüshaları ve şerhleri hakkında çalışmamızda geniş malumat verilmiştir. Bkz. s.68-89

D. YAZILIŞ AMACI

Eserin öğretim amaçlı (didaktik) olarak kaleme alınmış olduğu görülüyor ki, bunun gerekçelerini şöyle sıralayabiliriz

1. Bâb düzenlemeleri: Muhtasar şekilde işlenen gramer konuları efrâdını câmi ağyarını mani şekilde bâb başlıkları altında tasnif edilmiştir. Örneğin: Zikru'l-cem' ana başlığında alt başlıklar olarak bâbu cemı't-tezkîr, bâbu cemu't-te'nîs ve bâbu cemu't-teksîr gibi.

2. Delil getirilişi: Müellifimiz eserinde yer yer şevâhid kullanmakla birlikte, çoğu zaman talim kitaplarında olduğu gibi sadece örnekler vermekle yetinmiştir. Talim kitaplarının örneklerinde devamlı kullanılan Amr ve Zeyd alemleri eserde sıklıkla görülüyor.

3. Nahiv ilmi ıstılahlarının serdedilişi: Zamanına kadar kullanılan nahiv ıstılahlarını gayet düzenli bir şekilde vermiştir. Örneğin kelam'ın isim, fiil ve harften oluştuğu vb.

4. İbn Cinnî'nin diğer eserlerinde görülen tahlil ve tenkide dayalı olarak ileri sürülen görüşler ve fikrî ağırlıklı yorumlar *el-Luma'*da görülmemektedir.

5. Müelliften sonra eser için kaleme alınmış birçok şerhin bulunması ki, bu konuda malumat, çalışmamızın üçüncü bölümünde verilmiştir.

Dilin diğer alanlarında olduğu gibi nahiv alanında da otorite sayılan İbn Cinnî, çalışmalarını, telifle sürdürdüğü gibi aynı zamanda talebe yetiştirmekle de devam ettirmiş ve kanaatimce nahivdeki engin talim tecrübesini *el-Luma'*ına vecîz bir şekilde yansıtmıştır.

İbn Cinnî bu eseriyle, kanaatimce muhtemelen Arapçayı öğrenenlere kolaylık sağlamış olma düşüncesindedir. Öyle görülüyor ki müellifimiz ve eseri amacına ulaşmıştır, zira hakkında malumat vermeye çalıştığımız fazla sayıda şerh[1] zannederim bunun açık bir göstergesidir.

E. YAZMA NÜSHALARI

1. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehit Ali Paşa Bölümü Yazma Nüshası[2]

Eserin adı yazmada *"Kitâbu'l-Luma' fî'n-nahv"* olarak geçiyor.

2501 numarada bulunan bu yazma iki bölümden oluşuyor. Birinci bölümünde *el-Luma'*, ikinci bölümünde de şerhler bölümünde bahsettiğimiz Ebu'l-Berekât el-Alevî'ye ait *el-Luma'*ın şerhi olan *Kitabu'l-Beyân fî şerhi'l-Luma'* mevcuttur.

Oldukça temiz ve düzgün bir yazıya sahip olan nüshada mevzular 61 bâbdan oluşuyor. Eser diğer yazmalarında ve matbu nüshalarında olduğu gibi İbn Cinnî'nin kelam'ı tanımından sonra mu'rab ve mebnî konusu ile başlıyor ve imâle konusu ile son buluyor. Yazma bölümü 50 varaktan oluşan eserin bu varaklarının haricinde, babları içindekiler tarzında gösteren ve eserin başında yer alan 2 varaklık bir fihrist kısmı bulunuyor. Eser hicri 1113 tarihinde istinsah edilmekle birlikte müstensihi bilinmiyor. Nesih yazı hattıyla yazılmış olan eserin her sayfasında 19 satır bulunuyor. Yazmanın varak ölçüleri 21x13 cm dir.

2. Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli Bölümü Yazma Nüshası[3]

Eserin tam adı *"Kitâbu'l-Luma' fî'n-nahv"* olarak geçiyor.

Müstensih Muhammed b. Muhammed tarafından yazılmış olan ve 3491 numarada bulunan nüshanın yazılış tarihi hakkında bir malumat bulunmuyor. Talik yazı ile yazılmış olup 113 varaktan oluşan eserin her sayfasında 11 satır bulunmaktadır. Varakların ölçüsü 15x10 cm dir.

---

[1] Bkz. *bu çalışma 3.bölüm*
[2] Brockelmann, *GAL, Supplement*, I,192
[3] Brockelmann, *age.* I,192

Toplam 61 babdan oluşan eser babu'l-mu'rab ve'l-mebni ile başlıyor ve babu'l-imâle ile son buluyor. Diğer yazmalarda bulunan bablar i'lem (إعلم) ifadeleriyle anlatılmıştır.

3. Kahire (Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye) Yazma Nüshası[1]

Bu yazmada eserin adı *"el-Luma' fi'l-Arabiyye"* olarak geçiyor.

Daru'l-Kütübi'l-Mısriyye'de 1719 numaralı yazmadır.

Yazma 67 varaktan oluşuyor. Varakların ebatları 13x17 cm. bir varakta 15 satır bulunuyor. Her satırda yaklaşık 8 kelime mevcut. *El-Luma'*ı tahkik eden Fâiz Fâris, nüshanın rutubetten deforme olduğunu söylüyor. Nüsha hicri 680 yılında Bağdat Mustansıriyye medresesinde müstensih Muhammed b. Muhammed b. Havace el-Ergıyali el-Cühhâni tarafından yazılmış.[2]

4. İskenderiye Kütüphanesi Yazma Nüshası[3]

Bu yazmada eserin adı *"el-Luma' fî'n-nahv"* olarak geçmektedir.

İskenderiye Kütüphanesinde bulunan 1992 numaralı yazmadır.

Eserin bu yazması Muhammed Ahmed Süleyman tarafından 2002 yılında CD ye aktarılmış CD nin bir kopya sureti İSAM (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi) kütüphanesinde mevcuttur. Harekelenmiş olan yazmanın tarihi ve müstensihi bilinmiyor. Yazma 194 varaktan oluşup her varakta 7 satır bulunmaktadır ve her satır yaklaşık 6–7 kelimeden oluşmaktadır. Yazmada mevsul-sıla ve neseb konularının bir kısmı mevcut değildir.

5. Nuruosmaniye Kütüphanesi Yazma Nüshası[4]

Eserin bu yazması hakkında bilgi vermeden önce mezkur yazmayla ilgili başımdan geçen bir olayı burada anlatmak istiyorum. Evvelinde bendeniz bu nüshanın İbn Cinnî'nin bir eseri olduğunu tespit edince ve ismi de İbn Cinnî'nin

---

[1] Brockelmann, *GAL, Supplement*, I,192

[2] İbn Cinnî, *Kitâbu'l-Luma' fî'l-Arabiyye*, Kuveyt, 1972, dirase kısmı

[3] İbn Cinnî, *el-Luma' fî'n-Nahv*, Eserin yazmasının hazırlanmış CD formatının İSAM'da (İslami Araştırmalar Merkezi) bulunan kopyası, i'dad (hazılama) Muhammed Ahmed Süleyman, İskenderiye, 2002

[4] İbn Cinnî'ye ait olan bu eserin yazmasının tahkikini yapmaya karar verme aşamasında yapmış olduğum araştırmalar, eserin aslında *el-Luma'*a ait bir yazma olduğunu ortaya çıkardı.

eserleri arasında yer almayınca (zira nüshanın başında *"Hulâsâtü'l-mes'ele fî ilmi'n-nahv"* yazıyor ve müellifin hayatı hakkında bilgi veren çalışmalar böyle bir eserin mevcudiyetinden bahsetmiyordu) herhalde İbn Cinnî'nin tespit edilmeyen bir eserinin nüshası diye düşündüm ve danışman hocamın uygun görmesiyle yazmayı tahkik etmeye karar verdim. Yazmayı bilgisayarda tahkik ederken 3–4 aylık bir çalışma süresinden sonra -İbn Cinnî'nin diğer eserlerini incelediğim bir sırada- tahkikini yaptığım eserin aslında *el-Luma'* olduğunu tespit ettim ve danışman hocamın uygun görmesiyle eserin tahlilini yapmaya karar verdim.

4383/3 numarada mevcut olan bu yazmada eserin adı, yukarda da belirttiğimiz gibi *"Hulâsâtü'l-mes'ele fî ilmi'n-nahv"* olarak yazıyor. Yazmanın istinsah tarihi ve müstensihinin adı belli değil. Nesih yazı ile yazılmış eser 64 varaktan oluşuyor. 19 satırdan oluşan sayfaların her bir satırında ortalama olarak 6-7 kelime bulunuyor.

6. Berlin Yazma Nüshası (yazma nr. 6466)

Brockelmann'ın kaydettiği [1] bu yazma nüshaya ulaşmam maalesef mümkün olmadı.

7. Ayasofya Yazma Nüshası[2]

Yine Süleymaniye kütüphanesinin Ayasofya bölümünde bulunan bu yazma 4578 numara ve 4579 numara olmak üzere iki adettir. İkisi de *el-Luma'* yazmasıdır.

a. 4578 numaralı yazma

Eserin adı *"Kitâbul-Luma' fi'n-nahv"* dır.

Nüsha 96 varaktan oluşuyor. Her varakta yaklaşık 11 satır bulunuyor. Varak ebadı 15x12 cm dir. Eser hicri 647 miladi 1249 yılında istinsah edilmiş olup müstensihi bilinmiyor. Nesih hattıyla ile yazılmış olup 58 babdan oluşan eserde bazı konular bab başlığı verilmeden konu başlıklarıyla anlatılmıştır.

---

[1] Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabi*, Kahire, 1983, I,576
[2] Brockelmann, *age.* I,576

Bu yazma nüsha, Türkiye'de bulunan yazma nüshaların içinde istinsah tarihi belli olanlardan en eskisi olarak görülüyor.

b. 4579 numaralı yazma

Eserin adı *"Kitâbu'l-Luma"* dır.

71 varaktan oluşuyor. Her sayfada 13 satır bulunuyor. Varak ebadı 21x14 cm dir. Nesih ile yazılmış eserin istinsah tarihi bilinmiyor. Rutubetten yıpranmış görünen nüshanın müstensihi bilinmiyor. 60 babdan oluşan yazmada İ'râbu ismi'l-mu'tell konusu bâb olarak belirtilmemiştir.

8. Bankobır[1] Yazma Nüshası (yazma nr. 20/2016)[2]

Brockelmann'ın bahsettiği bu yazma nüshaya ulaşmamız mümkün olmadı.

9. Patna[3] Yazma Nüshası (yazma nr. 1/172)[4]

Keza Brockelmann'ın kaydettiği, Hindistan'da bulunan bu nüshaya takdir edilir ki ulaşmamız mümkün olmadı.

F. MATBU NÜSHALARI

1. Kitâbu'l-Luma' fi'l-Arabiyye

Fâiz Fâris 1972 yılında Kuveyt'te *el-Luma'*ı tahkik etmek suretiyle üzerinde edisyon kritik çalışması yapmıştır. Çalışma Kuveyt'te Daru'l-kütübi's-sekâfe tarafından neşredilmiştir.

Tahkikin başında İbn Cinnî, *el-Luma'* ve şerhleri hakkında özet bilgiler veriliyor. Fâiz Fâris tahkikinde eserin İskenderiye Nüshasını ve Daru'l-kutubi'l-

---

[1] İtalya ülkesinde bir yerleşim yeri

[2] Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabi*, I,576

[3] Hindistan ülkesinin bir şehridir. Aynı zamanda dünyanın en eski yerleşim yerlerinden sayılır. Brockelmann'ın bahsettiği Patna ve Bankobır adlı yerleşim yerlerinin neresinde bu yazmaların mevcut olduğunu dair bir malumata ulaşamadık keza müellif kendiside bu yerler ve yazmanın tam olarak nerede bulunduğunu belirtmeyip sadece yerleşim yerinin adını vermekle yetiniyor. Nitekim *GAL* i Arapça'ya terceme eden Dr. Mahmud Fehmi Hicâzî de bu yerler hakkında malumat edinemediğini belirtiyor. (bkz. Brockelmann, *age.* I,75)

[4] Brockelmann, *age.* I,576

Mısriyye nüshasını kullandığını belirtiyor. Eserin tahkikini yaparken İbn Berhân'ın ve Semânînî'nin şerhinden istifade ettiğini ifade ediyor. Çalışmasının sonunda da eserde geçen Kur'ân ve şiir şevahidini içeren bir fihrist hazırlamıştır.

2. El-Luma' fi'l-Arabiyye

Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, 1979 yılında Kahire'de tahkik çalışmasını yaparak neşretmiştir.

Çalışmaya ulaşamadım ancak ulaşabildiğim diğer kaynaklardan edindiğim bilgilere göre; tahkikin başında İbn Cinnî'nin eserlerinden, ilmî ve edebî şahsiyetinden ve *el-Luma'*dan bahseden uzun bir dirase kısmının mevcut olduğu Muhammed Şeref tarafından ifade ediliyor.[1]

3. El-Luma' fi'l-Arabiyye

Üçüncü olarak eseri, Hâmid el-Mümin 1981 yılında Bağdat'ta neşretmiştir.

Nâşir, başlangıçta İbn Cinnî'ye ve *el-Luma'*a ait bilgilere Fâiz Fâris'in çalışmasına göre biraz daha geniş yer vermiştir. Tahkikinde *el-Luma'*ın Daru'l-kutubi'l-Mısriyye'deki iki yazma nüshasını ve Mustansıriyye medresesindeki nüshasını kullandığını belirtiyor. Tahkiki yaparken, Semânînî'nin, Ebu'l-Berekat'ın, İbn Dehhan'ın ve el-Vasıti ed-Darîr'in şerhlerinden istifade ettiğini zikrediyor. Daha sonra çalışmanın son kısımlarında Kur'ân ve âyet şevâhidinin fihristine yer vermiş. Çalışmayı incelediğimizde Fâiz Fâris'in çalışmasından farklı olarak dip notlarda fazlaca şerhlerden nakiller yapıldığını görüyoruz.

Hamid Mümin'in çalışmasının baskısının çok iyi olduğunu söylememiz pek mümkün gözükmüyor; zira kitabı mütalaa ederken birçok baskı hatasıyla karşılaşmanız kaçınılmaz oluyor. Bunu bir iki misalle belirtmemiz mümkün şöyle ki

---

[1] Geniş malumat için bkz. Ebû Abdullah Hüseyin b. Ahmed b. Haleveyh İbn Haleveyh, *er-Rih*, Medine, 1984, s.129

a. Meful bih'den bahsederken [1]إِختير الغاؤها şeklinde harekelemiş, oysa burada ifadenin doğrusu şöyle olmalı أُختيرَ إلغاؤها yani kelime başındaki hemze kesre ile değil de zamme ile harekelenmeliydi

b. Yine meful konusundan bahsederken

و تلك الافعال...علمت و رأيت بمعنى ... [2]

ifadesinde بمعنى kelimesinden sonra gelen ve yazmalarda mevcut olan علمت kelimesi;

تقول....و وجدت....غالبا[3]

İfadesinde de غالبا den önce gelmesi gereken ve keza yazma nüshalarda mevcut olan ألله kelimesi (lafz-ı celal) maalesef bu matbu nüshada bulunmuyor.

Sayıları onlarca diyebileceğimiz, baskı hatasını gösteren bu misalleri çoğaltmak maalesef mümkün, bu açıdan matbu olan bu çalışmanın iyi olduğunu söylememiz mümkün gözükmüyor. Ama bununla birlikte çalışmada özellikle *el-Luma'*ın şerhlerinden yapılan dipnotlar bir zenginlik olarak karşımıza çıkıyor. Bundan dolayı eseri mütalaa eden birisinin diğer tahkiklere nazaran bu tahkikten daha fazla istifade etmesi mümkün oluyor.

Bu tahkik çalışmaları hakkında, değerlendirme sadedinde bir şeyler söyleyecek olursak şunları ifade edebiliriz:

---

[1] İbn Cinnî, *el-Luma' fi'l-Arabiyye*, Beyrut, 1985, s. 109
[2] İbn Cinnî, *age.* s. 107
[3] İbn Cinnî, *age.* s. 107

Hamid Mümin'in yaptığı çalışma ile Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref'in yaptığı çalışma tarih olarak birbirlerine yakın olduklarından ve farklı ülkelerde yapıldıklarından dolayı birbirlerinden haberdar olmamaları muhtemel görülüyor.

Ancak Fâiz Fâris'in tahkik çalışması ilktir ve bundan sonraki muhakkiklerin kendilerinden önce yapılan bu çalışmadan haberdar olmamaları pek mümkün görünmemektedir. Kanaatimce Fâiz Fâris'in çalışmalarından haberdar olmalarına rağmen onun çalışmasına katacakları bir takım şeyler olduğu düşüncesi, Hamid Mümin'i ve Huseyin Muhammed Şeref'i tekrar bir çalışmaya sevk etmiş olmalıdır. Zira Hâmid Mümin'in çalışmasında yaptığım mütalaalara göre tahkikte yer alan Semânînî, Ebu'l-Berekât ve Vâsıtî'ye ait şerhlerden alınan açıklama mahiyetindeki dipnot bilgileri bu kanaati destekliyor.

II. ESERİN METODU

İbn Cinnî'nin, eserindeki konuları genel olarak altmış küsur bâba ayırdığını görüyoruz.

Örneğin; bâbu'l-mübteda, bâbu'l-haber ve bâbu'l-fâil gibi[1]

Bu bâblardan altı tanesi sarf, diğerleri ise nahiv konuları ile ilgilidir. Sarf ile ilgili mevzular kitabın sonlarında yer alıyor. Nitekim müellif kendisi de sarfı konu alan *el-Munsıf* adlı eserinde sarf konularının bir gramer kitabının sonunda yer alması teamülünün faydalarını belirterek, bu konudaki usul açıklamasını yapıyor.[2]

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* , s. 71-72-79
[2] Daha geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Munsıf*, I,4

Sarfa dair olan mevzular şunlardır

1. Cemu't-teksir
2. Neseb
3. Tasgîr
4. Kat' ve vasl elifleri
5. Hitâb
6. İmâle

Kitabın genelinde görülen bâb taksimatının yanında bâbların bir üst başlıkları da var.

Örneğin: ''zikru'l-Cem''[1] ana başlığı altında cemu't-tezkir, cemu't-te'nis ve cemu't-teksir bâblarını görüyoruz.

Yine ''merfu' isimler''[2] ana başlığı altında mubteda, haber ve fail… gibi merfu isimlerin açıklandığı bâblar eserde mevcuttur.

Bazı bâb başlıklarının altında da hususi başlıklar karşımıza çıkıyor.

Örneğin: ma'rife ve nekra bâbı[3] altında zamirler, alem ve ism-i işaretler gibi…

İbn Cinnî, nahiv meselelerinden bahsederken kuralı zikretmiş ve buna deliller getirmiştir.

Kur'ân'dan deliller:

Toplam olarak altmışyedi adet ayeti şevahid olarak kullanmıştır.[4]

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* s.62
[2] İbn Cinnî, *age*. s.71
[3] İbn Cinnî, *age*. s.158
[4] Geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'*, Beyrut, 1985, s.335

Örneğin ism-i mevsûl ve sıla konusundan bahsederken Nisa sûresinin şu ayetini zikrederek رَبَّنا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا[1] " ال " ın ism-i mevsûl olduğunu belirtmek için şahid olarak kullanıyor. Yani burada ifade التى ظَلَمَ أهلُها demektir.[2]

Keza bedel konusundan bahsederken bedelin diğer bölümlerini ve bir kısmı olan ‘‘bedel-i galat’’ ı anlatarak örnekler verip bu çeşit bedelin Kur’an-ı Kerim’de bulunmasının mümkün olmadığını vurgulayarak şu ayetleri delil olarak örnek veriyor.

يَسْألُوْنَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ[3] buradaki bedel bedel-i iştimal dir.[4]

إهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِيمَ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ[5] buradaki bedel bedel-i küll dür.[6]

Şiirden deliller:

Toplam seksenbir adet beyiti şevahid olarak kullanmıştır.[7]

Örneğin كان ve benzerlerinden bahsederken şair Kutâmî’nin[8] şu beyitini

قِفِي قَبْلَ التَّفَرُّقِ يَا ضُبَاعَا وَلاَ يَكُ مَوْقِفٌ مِنْكِ الْوَدَاعَا[9]

örnek vererek normalde bir cümlede ma’rife ve nekra bir arada bulunduğunda ma'rife olan كان nin ismi, nekra olan ise haberi olur, ama şiirde

---

[1] Bkz. Nisâ sûresi, âyet, 75
[2] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma’* s.189
[3] Bakara Suresi, âyet, 217
[4] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.147
[5] Fatiha Suresi, âyet, 7
[6] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s. 146
[7] Geniş bilgi için bkz. İbn Cinnî, *el-Luma’*, Beyrut, 1985, s. 339
[8] Ebu Saîd Umeyr b. Şuyeym (ö. 101/720): Emevîler dönemi Arap şairi (geniş bilgi için bkz. Zülfikar Tüccar, "Kutâmî", *D.İ.A.* XXVI,481)
[9] Bkz.Kutâmî, *Dîvân-ı Kutâmî*, Beyrut, 1960, s. 37

bu kural değişebilir. Zira yukarıdaki şiir bunun şahididir. Şiirde, normalde ma'rife olan ve كان nin ismi olması gereken الوَداعا kelimesi haber olmuş; haber olması gereken ve nekra olan موقفٌ kelimesi كان nin ismi olmuştur.[1]

Bir başka örnek ise

Nevasıh'tan olan كان den bahsederken كان nin tam fiil olarak da kullanıldığını, bu şekilde kullanılınca vukua gelmek ve olmak anlamlarına geldiğini vurgulayarak bu mevzuda şair er-Rabi' b. Dabb' el-Fizârî'ye[2] nisbet edilen şu beyiti şahid olarak kullanıyor.

إِذَا كَانَ الشِّتَاءُ فأَدْفِئُونِي فإِنَّ الشَّيْخَ يَهْدِمُهُ الشِّتَاءُ

Burada كان, حَدَثَ ve وَقَعَ anlamlarına gelmekte olup tam fiil olarak mütalaa edilmiştir.[3]

İbn Cinnî bu eserinde hadisten hiç şevahid kullanmamıştır.

Ayrıca şunu da belirtmeliyiz ki, müellifimiz çoğu yerde de sadece örneklerle yetinmiş ve herhangi bir delil zikretmemiştir.

Örneğin hal konusundan bahsederken; "halde âmil olan iki kısımdır, mutasarrıf olan (yani zaman bakımından müştak olan) ve mutasarrıf olmayan (zaman bakımından müştak olmayan) ve amil mutasarrıf olursa halin takdimi caizdir ve fakat amil mutasarrıf olmazsa halin takdimi caiz değildir." [4] Açıklamasını yaparken sadece örnek vermekle yetinip herhangi bir delil getirmemiştir.

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* s. 87
[2] El-Merzubânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. Imran, *Mu'cemu'ş-şuarâ*, Beyrut, 1982, s.124
[3] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s. 88
[4] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s. 117-118

Nahvin illetlerinden bahsetmemiştir. Nahivcilerin ihtilaf ettiği herhangi bir meseleyi de ele almamış daha doğrusu onların ihtilaflarından bahsetmemiş; ne Basralılardan, ne Kûfelilerden ve ne de herhangi bir nahiv bilgininin adından söz etmiştir.

Bir meselede genel kabul gören yolu tutmuş (icmâ), Basralılar yanında tercih edilen görüşe meyletmekle birlikte bunu onlara dayandırmamıştır.

Örneğin: كان ve benzerlerinden sonra gelen mübteda, faile benzediğinden dolayı ref' olur, haber de meful'e benzediğinden dolayı nasb olur ki, bu Basra okulunun görüşüdür. Konuyu bu şekilde açıklayan müellifimiz burada Basralıların adını zikretmemiştir.[1]

Bağdat ekolü mensuplarından sadece bir kere bahsetmiştir. Şöyle ki; aded konusundan bahsederken temyizin nekra olması gerektiğini, ma'rife olamayacağını ve zamanındaki kâtiplerin de bunu tercih ettiklerini zira Bağdat ekolünün görüşünün bu yönde olduğunu[2] vurgulamak için müellifimiz burada ''Bağdatlıların yolu'' diye bir ifade kullanmıştır.[3] Burada İbn Cinnî Bağdatlıların yolu derken aslında kendisi de bu yolu tercih ediyor; zira ifadenin sonunda temyizin nekre olarak kullanılmamasında yani ma'rife kullanılmasında bir çirkinlik olduğunu vurgulayan şu ifadeyi kullanıyor و فيه من القبح ما ذكرته[4]

İbn Cinnî'nin bu eserinde onun ilminin genişliğini ve çok yönlülüğünü görmemiz mümkündür ki, bunu şu örnekle açıklayabiliriz. Fâil'in tanımını yaparken "bil ki fâil Arap dilcilerine göre fiilden sonra zikrettiğin her bir isimdir…''[5] Diyerek burada dilcilerin fail tanımını yapmakla birlikte, zımnen dilcilerin haricindeki fail tanımı yapanlara (felsefeciler, kelamcılar gibi) da işaret

---

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* , s. 85

[2] Kûfeli dilciler temyizin marife olmasına cevaz vermişlerdir. عندي العشرونَ الدرهمَ örneğinde olduğu gibi (bkz. Radıyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi el-Esterabadi, *Şerhü'r-Radi ale'l-Kafiye* , Tahran, 1978, II,156

[3] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s. 230

[4] İbn Cinnî, *age*. aynı yer

[5] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.79

etmiş oluyor. Bu şekil bir yaklaşım esere hem zenginlik kazandırıyor hem de kitabı kıraat edenleri bu konuda dikkate ve araştırmaya sevk ediyor. Böylesine bir yaklaşım tarzının hem dilbilimin diğer bilimlerle ilişkisini gösterme, hem de müellifimizin diğer ilimlere vukufiyetini ortaya koyma açısından bir nahiv kitabında bulunması manidardır zannederim. Yoksa müellifimiz sadece failin tanımını yapıp geçerek, dilcilerin görüşü diye hiçbir açıklamada da bulunmayabilirdi.

Nitekim bu kanaatimizin delili şudur ki; eser üzerine yapılan şerh çalışmalarında yer alan açıklamalarda diğer bilim dalı mensuplarının fâil tanımlamaları da zikredilmiştir.[1] İbn Cinnî böylelikle *el-Luma'*ı kıraat edenlerin bu husustaki diğer tanımları da göz ardı etmemeleri isteğine ulaşmıştır. Görüldüğü gibi müellifimiz yaptığı bu çalışmasıyla kendinden sonra gelenlere bu şekilde bir yol açmış ve ifade sahasını genişletmiştir. Buradan da anlıyoruz ki o kendisinde var olan çok yönlülüğü, *el-Luma'* adlı bu eserinde takip etmiş olduğu konuları işleme metoduyla ispatlamıştır.

Ebü'l-Feth, eserinde bir konudan bahsederken eserin kompozisyon bütünlüğünü korumaya çalışmıştır. Şöyle ki;

Kitabına başlarken kelamı üçe ayırıyor; isim, fiil ve harf.[2] Daha sonra gelen konularda da bu bütünlüğü koruma gayreti içinde görülüyor. Örneğin; müellifimiz cem' ve tesniye mevzuunda - görüş olarak fiil ve harflerde cem' ve tensiye olmadığını kabul ettiği için

إعلم أن التثنية [الجمع][4] للأسماء دون الافعال و الحروف[3]

İfadesini kullanmak suretiyle hem fîil ve harfte cem' ve tesniyenin olmadığını vurguluyor hem de yukarıda belirttiğim gibi isim, fiil ve harfi bir arada zikrederek kanaatimce eserin bütünlüğündeki kompozisyonu korumuş oluyor.[1]

---

[1] Örn. bkz. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihü'l-Lüma'* , Kahire, 2002, s.119
[2] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.45
[3] İbn Cinnî, *el-Luma'* s.61
[4] İbn Cinnî, *age.* s.63

Başka bir örnek verecek olursak İstisnâ konusundan bahsederken istisna edatlarının fiil, harf ve isme benzediğini belirtip bunları gruplandırıyor.[2] Burada da isim, fiil ve harfi zikretmekle kanaatimce yine eserdeki bütünlüğü korumuş oluyor.

İbn Cinnî eserinde nahiv meselelerinin tarifini yaparken konuları gayet veciz ifadelerle özetlemiştir. Örnek verecek olursak:

وَ مَعْنَى الإِسْتِثْناء , أنْ تُخْرِجَ شَيْئا مِما أدخلتَ فيه غيرَه او تُدخله فيما أخرجتَ منه غيرَه.

و حرفُه المستولى عليه " إلاّ ". و تشبه به أسماء و أفعال و حروف. فالأسماء, غير و

سوى, والأفعال, ليس ولايكون و عدا و حاشا و خلا, والحروف, حاشا و خلا[3]

İstisnâ'nın tanımını yaparken "Cümlede, başka birimleri dahil ettiğin bütünden bir şeyi, bir parçayı hariç tutman veya başka ögeleri kendisinden hariç tuttuğun bir bütün içine o birimi dahil etmen istisnadır ki harfi "**illâ**" dır. Birtakım isimler, filler ve harfler buna teşbih edilir. Benzerliği olan

İsimler; gayr ve sivâ

Fiiller; leyse, la yekûnu, adâ, hâşâ ve halâ

Harfler de; hâşâ ve halâ[4] dır."

İbn Cinnî'nin yaptığı bu vecîz tarif istisnanın müsbet (mûceb), menfî (gayr-i mûceb) , muttasıl ve munkatı' bütün çeşitlerini kapsıyor.

Başka bir örnek daha verecek olursak

Mesela bedel konusundan bahsederken;

---

[1] İbn Cinnî'ye göre fiiller, tesniye veya cemi' olmazlar zira çokluğa ve azlığa delalet ederler. Lafızlarındaki aded fiilin işaret ettiği zamire ait olup fîilin aslından değildir. Harfler de tensiye veya cem' olmazlar zira kendi başlarına bir manaları yoktur.
[2] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.121
[3] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.121
[4] Bu iki edat, fiil olarak kabul edildiklerinde müstesnaları mef'ulün bih olarak mansub, harf olarak kabul edildiklerinde müstesnaları mecrur olur.

واعْلمْ أنّ البدلَ يجرى مجرى التوكيدِ في التحقيق و التشديد و مجرى الوصفِ في الإيضاحِ و التخصيصِ. و عبرة البدل أن يصلح لِحذْف الأولِ و إقامة الثاني مُقامَهُ[1]

"Bilinmelidir ki bedel, manayı sağlamlaştırmada ve anlamı kuvvetlendirmede te'kid yerine geçer, aynı zamanda metbûuna hususilik kazandırmada ve açıklık getirmede sıfat yerine geçer. Bedelin ölçütü, ilk kelimenin (mübdel minh) hazfedilmesi ve ikinci kelimenin (bedelin) onun yerine geçmesi ile elverişli olmasıdır."

Burada görüyoruz ki tarif bedelin bütün kısımlarını (bedel ba'd, bedel iştimâl, bedel küll, bedel galat ve nisyân) içeriyor.

Müellifimiz konuları anlatırken eser her ne kadar muhtasar olsa da, dil açısından önemli olan ince ve aynı zamanda dikkat edilmesi gereken noktaları da vurgulamayı ihmal etmiyor; bu da kanaatimce onun zekiliğinin ve inceliğinin bir tezahürü olsa gerektir.

Örneğin; yine bedel konusundan bahsederken Bedel-i galat'ı anlatıyor ve bu çeşit bedelin Kur'an'da ve şiirde bulunmadığını belirterek bedelin diğer kısımları için Kur'an-ı Kerîm'den örnekler veriyor.[2] Zira Allah (cc.) için galat veya nisyan söz konusu olmadığından O'nun (cc.) kelamında da yanlışlık mevzubahis değildir. Şairler de düşünerek ve teamül ile şiir söylediklerinden şiirlerinde bu tarz bir galattan bahsedilmesi abestir[3] diye düşünüyor herhalde.

Yukarıdaki ifade etmeye çalıştığım açıklamalardan da anlaşıldığı gibi el-*Luma'*, müellifinin de vasıflandırdığı üzere gerçekten de latîf bir kitap, zira bu tarzı ile Arapça öğrencisi için sağladığı bir hayli kolaylık var.

Müellifimizin vefatı üzerinden yaklaşık bin yıl geçmesine rağmen kullandığı nahiv istılahları ve lafızları oldukça alışkın olduğumuz kavramlar olarak karşımıza çıkıyor. Bu da eserin hâlâ tazeliğini koruduğunu ve aynı

[1] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* s.144
[2] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.146,147
[3] İbn Cinnî, *age*. aynı yer

zamanda günümüzde kullanılan nahiv ıstılahlarına kaynak olması özelliğini gösteriyor.

III. MUHTASAR BİR NAHİV KİTABI OLARAK EL-LUMA'

Arapçanın grameri için tarih boyunca birçok eserler yazılmıştır. Bunların içinde hacimli eserler olduğu gibi (örneğin Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Müberred'in *el-Muktedab*'ı ve Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-îzâh*'ı gibi) muhtasar (özet) mahiyette eserler de telif edilmiştir. İncelemesini yapmış olduğumuz *el-Luma'*ın da bu telifler arasında yer alması hasebiyle özet olup olmama bakımından bir değerlendirmesini yapmayı uygun görüyoruz.

Muharrem Çelebi, muhtasar nahiv kitapları alanında yaptığı çalışmasında 40–50 sayfa civarında olan eserleri muhtasar nahiv kitabı olarak kabul ediyor. Muharrem Çelebi her ne kadar çalışmasında bizim incelemesini yapmış olduğumuz eseri muhtasarlar içinde saymasa da *el-Luma'* esasen özet bir nahiv kitabıdır. Zira müellifi de bunu vurgulamak sadedinde و كتابى اللمع فى العربية و إن كان لطيفا[1] ifadesini kullanmış, eserinin latîf[2] olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca eserin muhteviyatı, konuları ele alış şeklindeki sade ve kısa ifadeler bunu göstermektedir.

Muhtasar nahiv kitaplarına bir göz atacak olursak bu alanda bize ulaşanlardan ilk olarak karşımıza **Halefü'l-Ahmer**'in (ö.180/796) *el-Mukaddime*'si çıkıyor.[3] Bu eseri daha sonra **el-Cermî**'nin (ö.225/839) *el-*

---

[1] Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XII,110

[2] Latîf sözlükte yoğun ve büyüğün zıddı anlamına gelir. Söz olarak anlaşılmaz şeylerden uzak olan özlü kısa söz anlamına gelir. (Bkz. Ma'luf, Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui, *el-Müncid,* Beyrut, 1965, s.771)

[3] Halefü'l-Ahmer, *el-Mukaddime*, Şam, 1961

Mukaddime'si[1] ve **en-Nehhâs**'ın[2] (ö.338/949) *et-Tuffâha*[3] adlı telifleri takip ediyor.

Muhtasar olarak kaleme alınan nahiv kitaplarını Muharrem Çelebi şu şekilde taksimata tabi tutuyor.[4]

1. Düz yazı şeklinde telif edilenler; **İbn Bâşbâz** (ö.516/1112), **Muhammed b. Yahyâ ez-Zebîdî** (ö.555/1160), **el-Gaznevî** (ö.581/1185)'nin *mukaddimelerini*[5]; **Hişâm b. Muâviye ed-Darîr** (ö.309/921)[6], **Muhammed b. Abbas el-Yezîdî** (ö.313/925)[7], **el-Cevâlîkî** (ö.540/1145)[8]'nin *muhtasarlarını* ve **ez-Zemahşerî**'nin (ö.538/1143) *el-Enmûzec*'i[9], **İbnu'l-Hâcib**'in (ö.646/1273) *el-Kâfiye*'si[10] ve **el-İsferâyînî**'nin (ö.684/1285) *Lubbu'l-elbâb*'ını[11] örnek olarak sayabiliriz.

2. Manzum olarak telif edilen nahiv muhtasarları: Bu eserlerden en çok bilineni şüphesiz ki **İbn Mâlik**'in (ö.672/1273) *el-Elfiyye* adıyla tanınmış olan *el-Hulâsa*'sıdır.[12] İbn Mâlik'ten önce **İbn Mu'ti** (ö. 628/1230) *el-Elfiyye* adıyla manzum bir muhtasar telif etmiştir.[13] Bunların yanında **Yahyâ el-Amrîtî'nin** (ö.723/1323) *Nazmu'l-âcurrûmiyye*'sini[14], **Abdullah b. Muhammed eş-Şebrâvî**'nin[15] (ö.1072/1661) ve **Hasan b. Muhammed el-Uttar'ın**[16]

---

[1] İbn Bâşbâz, *Mukaddime*, Bağdat, 1970, s. 6
[2] Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Muradi Nehhas
[3] Nşr. Gorgis Avad, Bağdat, 1965
[4] Bkz. Çelebi Muharrem, "Muhtasar nahiv kitaplarına bir bakış", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir, 1989, sa. 5, s. 1
[5] Bkz. Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, İstanbul, 1972, c.II
[6] Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşfu'z-zunûn zeyli*, Ankara, 1945, II,451
[7] Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II,1631
[8] el-Cevâlikî, *el-muhtasar fi'n-nahv*, Köprülü Kütüphanesi, yazma nr. 1501
[9] *el-Kâfiye* ve şerhleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Katib Çelebi, *age.* II,1370
[10] Eser 1980 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Süleymaniye Kütüphanesinin çeşitli bölümlerinde yazmaları bulunmaktadır.
[11] Yazma nüshası için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya bölümü, nr. 4576
[12] Recezle yazılmış bir beyitten ibaret olduğundan *Elfiye* adıyla meşhurdur. (Çelebi,Muharrem *age.* aynı yer) Katib Çelebi, *age.* I,151
[13] Katib Çelebi, *age.* I,151
[14] Çelebi,Muharrem *age.* aynı yer
[15] Çelebi,Muharrem *age.* aynı yer
[16] Çelebi,Muharrem *age.* aynı yer

(ö.1250/1834) manzumelerini ve **el-Harîrî**'nin (ö.516/1112) *Mulhatu'l-i'râb'ını*[1] örnek olarak verebiliriz.

İncelemesini yapmış olduğumuz *el-Luma'*, adı geçen bu eserler arasında nesir şeklinde yazılanlar kısmına girer kanaatimce, zira müellifimiz İbn Cinnî, eserinde bir kafiye düzenine bağlı kalarak manzum bir metot takip etmemiş, konuları düzyazı tarzında ele alarak incelemiştir.

Muhtasar nahiv kitaplarına metot ve içerik açısından baktığımızda bazı eserler, nahvi bablara ayırarak incelemiş; bazıları da âmil, ma'mûl ve i'rab açısından incelemişlerdir. Bunları örneklendirecek olursak;

1. Nahvi bablara ayırarak ihtisar edenlere; **Halefu'l-Ahmer** (ö.180/797), **el-Cermî** (ö.225/839), **el-Mutarrızî** (ö.456/1063), **İbn Bâbşâz** (ö.469/1076), **Ebu Şâme Abdurrahman b. İsmail el-Mağribî** (ö.665/1266), **İbn Mâlik** (ö.672/1273), **Abdülaziz el-Cezûlî** (ö.677/1278) ve **Ömer b. İsmail el-Farukî**'nin (ö.689/1290) *mukaddimelerini*[2]; **Süleyman b. Muhammed el-Hâmız** (ö.305/917), **Muhammed b. Abbas el-Yezîdî** (ö.313/925) ve **İbnu's-Serrâc**'ın (ö.406/1015) *muhtasarlarını*[3] ; **es-Senhâcî**'nin[4] (ö.723/1323) *el-Âcurrûmiyye*'si[5] ve **İbn Hişâm**'ın (ö.761/1359) *Katru'n-nedâ*'sını[6] örnek olarak gösterebiliriz.

2. Nahvi, âmil, ma'mûl ve i'râb açısından inceleyenler: Kâtip Çelebi, bu şekil telif edilen eserler içinde ilk karşımıza çıkan eser olarak **İbn Fâris**'in (ö.395/1004) *avâmil* kitabı olduğunu ve onu takiben **el-Cürcânî** (ö.471/1078) ve **Kayravâni**'nin (ö.479/1086) eserleri olduğunu belirityor.[7] **el-Birgivî** de *İzhâru'l-esrâr* adlı muhtasarını bu metodla telif etmiştir.[8]

---

[1] Mısır'da 1921 yılında neşredilmiştir.
[2] Katib Çelebi, *Keşfu'z-zünûn*, II,1804
[3] Katib Çelebi, *age.* II,1630-1631
[4] es-Senhâc Fas'ta bir kabile adıdır. (bkz. Zirikli, *el-A'lâm*, III,301)
[5] es-Sanhaci'ye İbn Âcurrûm da denir. Bu kelime Berberîce fakir anlamına gelir. (Bkz. Zirikli, *age.* VII,262)
[6] İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, Beyrut, 1990
[7] Katib Çelebi, *age.* II,1179
[8] Çelebi,Muharrem *age.* aynı yer

El-Luma' metot açısından değerlendirildiğinde, nahvi bâblara ayırarak inceleyen muhtasar nahiv kitapları bölümüne girmektedir. Zira eser, altmış küsur bâbdan oluşmaktadır. İbn Cinnî konuları bâb başlıkları altında, bir bütün halinde ve vecîz bir tarzda özetlemiştir.

IV. KAYNAKLARI

Eserde müellifimiz İbn Cinnî, kaynak olarak herhangi bir eser adından veya kendisinden önce yaşamış olan nahivcilerin isimlerinden bahsetmiyor. Her ne kadar İbn Cinnî isim zikretmemiş olsa da bu durum kendisinden önceki dilcilerden etkilenmiş olma ihtimalini ortadan kaldırmaz kanaatini taşıyoruz. Zira kendinden önceki dilcilerin bize ulaşan eserleri ile *el-Luma'*ı kısmen de olsa karşılaştırdığımızda gerek ifade, gerek anlam ve gerekse kullanılan malzeme açısından ortak yanlar bulunduğunu görüyoruz ki bu da müellifimizin bu kişilerden ve eserlerinden etkilenmiş olabileceği ihtimalini kuvvetlendiriyor.

Binaenaleyh her eser sahibinde olduğu gibi müellifimizin de *el-Luma'*ı telifinde kendinden önceki nahivcilerden etkilenmiş olmaması düşünülemez. Zira ilim bir bayrak yarışıdır ve nesilden nesile nakil yoluyla ilerleme kaydeden bir olgudur. Çalışmamızın kaynak bölümünü bu şekilde bir yaklaşımla ele aldığımızda müellifimizin kendinden önce gelen ve etkilendiği ve etkilenmesi muhtemel olan şahısların eserlerini kısmen de olsa *el-Luma'* ile karşılaştırarak inceleyip, tahlilini yapmış olduğumuz eser ile ilgilerine karine olabilecek örnekler vermeye çalıştık.

A. EL-ÎZÂH (EBÛ ALİ EL-FÂRİSÎ)

İbn Cinnî'nin hayatı bölümünde de belirttiğimiz gibi[1] en çok etkilendiği ve kırk yıl yanından ayrılmadığı hocası Ebû Ali el-Fârisî'nin gramerle ilgili eseri

[1] Bkz. *bu çalışma*, s. 32

el-Îzâh'ı ele aldığımızda İbn Cinnî'nin, *el-Luma'*ını telif ederken hocasının bu eserinden etkilenmiş olabileceği tesbitine götüren karinelere misal olarak şu bir iki örneği zikr edebiliriz.

Ebû Ali el-Fârisî övme ve yerme fiillerinden bahsederken نعم و بئس فعلان ماضيان...[1] diyerek konuya giriyor. İbn Cinnî de bu konuyu *el-Luma'*da anlatırken نعم و بئس فعلان ماضيان...[2] cümlesiyle konuya giriş yapıyor. İfadelerdeki aynılık dikkat çekiyor ve müellifimiz görüldüğü gibi hocasının ifadesinin aynını kullanıyor.

Ebû Ali el-Fârisî doğrudan meful alan fiillerden bahsederken و أما الفعل المتعدي فعلى ثلاثة أضرب احدها ما يتعدى إلى مفعول واحد والأخر ما يتعدى الى مفعولين و الثالث ما يتعدى الى ثلاثة مفعولين...[3] ifadesini kullanırken İbn Cinnî *el-Luma'*da aynı konuyu bahsederken المتعدي على ثلاثة أضرب متعد الى مفعول واحد و متعد الى مفعولين و متعد الى ثلاثة مفعولين...[4] ifadesini kullanıyor. Burada da ifadede, tam olmasa da ekseri benzerlik dikkatimizi çekiyor zira İbn Cinnî burada hocasından farklı olarak sadece يتعدى fiili yerine aynı anlamı ifade eden ve bu fiilin ism-i fâil kalıbı olan متعد ifadesini kullanmıştır.

Örneklerde de görüldüğü üzere müellifimizin eseri *el-Luma'*ı telif ederken sürekli yanında bulunduğu hocası el-Fârisî'nin bu eserinden istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

---

[1] Bkz. el-Cürcâni, Ebu Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman, *Şerhu'l-Îzâh*, I,363
[2] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'*, s.200
[3] Bkz. el-Cürcâni, *age.* I,595
[4] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s. 106

B. EL-MUKTEDAB (EL-MÜBERRED)

İbn Cinnî'nin, Basra ekolünün önemli temsilcilerinden biri sayılan Müberred'in[1] *el-Muktedab* adlı eserinden de etkilenmiş olması mümkündür ki bu tesbiti bir iki örnekle açıklayacak olursak;

Örneğin Müberred kelamın tarifini şöyle yapıyor الكلام كله اسم و فعل و حرف جاء لمعنى...[2] İbn Cinnî de kelamı aynı şekilde tarif ediyor şöyle ki الكلام كله ثلاثة أضرب اسم و فعل و حرف جاء لمعنى...[3] ifadedeki aynılık ve özellikle ''harfin bir manayı tamamlamak için kullanılması'' anlamına gelen حرف جاء امعنى tanımlamasının her iki müellifte de aynı olması, İbn Cinnî'nin, *el-Muktedab*'dan bu mevzuda etkilenmiş olma ihtimalini artırmaktadır.

Müberred iki meful alan müteaddi fiillerden bahsederken şöyle diyor الفعل المتعدي الى مفعولين و ليس لك أن تقتصر على أحدهما دون الأخر و تلك الأفعال هى أفعال الشك و اليقين...[4] İbn Cinnî de bu konudan bahsederken المتعدي إلى مفعولين و ليس لك الإقتصار على احدهما هى افعال الشك و اليقين...[5] ifadesini kullanıyor. Burada da görüldüğü gibi ifadelerin anlamı aynı ve sadece ifadeleri kullanırken cüzi birkaç farklılık göze çarpıyor. Zira Müberred, masdar-ı müevvel olan أن تقتصر ifadesini kullanırken, İbn Cinnî normal masdar olan ve aynı anlamı ifade eden الإقتصار ifadesini kullanıyor.

---

[1] Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, hicri 210 lu yıllarda Basra'da dünyaya gelmiştir. Zamanında Basra dil ekolünün önderi kabul edilmiş ve İbnü's-Serrâc (ö. 316/928) ve ez-Zeccac (ö.311/923) gibi önemli dilcilere hocalık yapmıştır. Tarihçilerin çoğunluğunun kabul ettiği görüşe göre hicri 285 yılında vefat etmiştir. (Daha geniş bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIX,111; Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s.279; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III,252)

[2] Bkz. el-Muberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*, Beyrut, 1993, I,3

[3] Bkz. İbn Cinnî, *el-Luma'* s. 45

[4] Bkz. el-Muberred, *el-Muktedab*, III,95

[5] Bkz. İbn Cinnî, *age.* s.109

Örneklerden de görülüyor ki müellifimiz İbn Cinnî'nin, kendisinden yaklaşık bir asır önce yaşamış ve Basra okulunun önderi olarak kabul edilen Ebu'l-Abbas Müberred'den (ö.285/898) doğrudan veya dolaylı olarak etkilenmiş olması muhtemel görünüyor.

C. EL-KİTÂB (SÎBEVEYHİ)

Müellifimiz İbn Cinnî'den yaklaşık II asır önce yaşamış olan Basra okulunun kurucusu da kabul edebileceğimiz Sîbeveyhi'nin [1] *el-Kitab*'ına baktığımızda Ebü'l-Feth'in bu meşhur dilcinin eserinden etkilenmesi mümkündür; zira *el-Luma'*da ele alınan konuların pek çoğu Sîbeveyhi'nin görüşleriyle paralellik arz ediyor. Örnek verecek olursak;

Vakıf halinde isimlerin sonundaki illet harfi "yâ" ların hazfedildiğini ifade ederken ما يحذف من أواخر الأسماء فى الوقف و هى الياءات و ذلك قولك هذا قاضْ...فهذا الكلام الجيد الأكثر.. .[2] şeklinde tanımlama yapıyor ve görüşünü belirtiyor. Müellifimiz İbn Cinnî de *el-Luma'*da bu konuya temas ederken Sîbeveyhi'nin de kanaatini destekleyen şu ifadeyi kullanıyor. فإن وقفت على المرفوع و المجرور حذفت الياء و وقفت على ما قبلها ساكنا تقول فى الوقف هذا قاضْ...[3] Burada ibareler her ne kadar uyuşmasa da anlam olarak bire bir örtüşmeleri manidardır. Tek bir farklılık var ki o da İbn Cinnî'nin ref ve cer halinde "yâ" ların hazfedilmesi detayı ile konuyu anlatmasıdır.

Sîbeveyhi *el-Kitab*'ında nisbet yasını anlatırken mevzunun bir bölümünde açıklamasını yapıp şu beyiti şahid olarak kullanıyor

---

[1] Amr b. Osman b. Kanber Sîbeveyhi, Fars asıllı olup ailesi sonra Basra'ya göç etmiş ve Sîbeveyhi orada neşet etmiştir. Meşhur dilci *Kitabu'l-Ayn* sahibi Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin öğrencisidir. Hicri 180 yılında vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bkz. Zübeydi, *Tabakâtü'n-nahviyyîn*, s. 66; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, X,55; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,350)

[2] Sîbeveyhi, *el-Kitâb*, IV,183

[3] İbn Cinnî, *el-Luma'*, s. 55

بكل قريشى عليه مهابة سريع إلى داعى الندى و التكرم [1]

Müellifimiz İbn Cinnî de aynı mevzuda açıklama yaparken yukarıdaki şahidi delil olarak kullanıyor. Sonunda "te'nis tâ" sı bulunmayan kelimelerden normalde hiçbir harf hazfedilmezken bazen çok az da olsa hazfedildiği durumlar olabilir zira قريش kelimesinde nisbet yapılınca kelime قرشى şekline dönüşüp aslındaki ي harfi hazfedilir, ama asıl olan hazfedilmemesidir ki yukarıdaki beyit bunun delilidir.[2]

Bu örneklerde de görüyoruz ki müellifimizin Sibeveyhî'nin eserinden etkilenmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu misalleri çoğaltmamız mümkündür.

D. EL-CÜMEL (EZ-ZECCÂCÎ)

Ez-Zeccâcî [3] *el-Cümel* adlı gramer kitabında bedel mevzuundan bahsederken و يجوز بدل المعرفة من المعرفة و النكرة من النكرة و المعرفة من النكرة و النكرة من المعرفة و الظاهر من المضمر و المضمر من الظاهر...[4] ifadesiyle bedelin oluş şekillerini belirtiyor. İbn Cinnî de *el-Luma'*da bu konuyu anlatırken و يجوز أن تبدل المعرفة من المعرفة و النكرة من النكرة و المعرفة من النكرة و النكرة من المعرفة و المظهر من

[1] Sîbeveyhi, *age.* III,337; beyit aynı zamanda birçok dilci tarafından da şahid olarak kullanılmış olup anonimdir. (Bkz. Zeccâcî, *el-Cümel*, Beyrut, 1988, s. 253; İbn Yaîş, *Şerhu'l-Mufassal*, Kahire, VI,11; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab* قرش maddesi)

[2] İbn Cinnî, *age.* s. 270-271

[3] Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. İshak ez-Zeccâcî, tarihçiler tarafından kesin olarak doğum tarihi belirlenememiş olan Zeccâcî, zamanının önemli hocalarından ders almış ve en çok yakın olduğu hocası Ebu İshak İbrahim b. Sehl'e (ö.311/923) nisbet edilmiştir. Hicri 337 yılında vefat etmiştir.

[4] ez-Zeccâcî, *Kitâbu'l-Cümel fi'n-nahv*, s. 23

المظهر و المضمر من المضمر و المظهر من المضمر و المضمر من المظهر...[1] ifadeleriyle Zeccâcî'ye oldukça yakın ifadeler kullanıyor.

Yine Zeccâcî *el-Cümel*'inde nüdbe konusundan bahsederken و لا يجوز أن تندب نكرة و لا مضمرا و لا مبهما لأنك إنما تذكر المندوب بأشهر أسمائه ليكون عذرا للتفجع عليه...[2] müellifimiz İbn Cinnî de aynı konudan bahsederken oldukça yakın ifadeler kullanarak و اعلم أنك لا تندب إلا بأشهر أسماء المندوب ليكون ذلك عذرا لك فى تَفَجُّعِك عليه و لا تندب نكرة و لا مبهما...[3] konu hakkında açıklamasını yapıyor.

Bu şekilde örneklerden hareketle İbn Cinnî'nin kendisinden önce yaşamış büyük dilcilerden ve eserlerinden, *el-Luma'*ın telifinde etkilenmiş olması ve aynı zamanda onlarla tamamen olmasa da birçok konuda hemfikir olduğu tesbitlerinin açıklanabilir olduğu kanaatindeyiz.

İbn Cinnî'nin *el-Luma'*ında kaynak olarak kullandığı eserlerin ve şahısların adını doğrudan zikretmemesi şu sebeplere bağlanabilir.

1. Eser muhtasar ve talim amaçlı telif edilmiş olduğundan hacmi büyütmemek ve kıraat eden kimselerin zihninde karışıklığa sebebiyet vermemek için. Zira bir talim kitabının mütalaası ne kadar kolay olursa o kadar faydalı ve makbuldür.

2. İbn Cinnî, zamanında dil alanında büyük bir âlim olup aynı zamanda ilmiyle de övünen bir kişiliğe sahiptir. İlmindeki istiklaliyetine gölge düşürmemek için muhtemelen böyle bir usul takip etmiştir. Zira müellifimiz kendisinden en çok etkilendiği hocası Ebû Ali'ye bile fikrine uymayan ilmi konularda muhalefet

[1] İbn Cinnî, *el-Luma'* , s. 144
[2] ez-Zeccâcî, *age.* s. 176
[3] İbn Cinnî, *age.* s. 181

etmekten kaçınmamıştır. İlminde özgürlük İbn Cinnî'nin şiarı olmuştur adeta.

3. Kanaatimizce hakiki telifte asıl olan, bir kısım bilgileri nakletmekten ziyade kişinin müktesebatını bir hamule yaparak kendi zenginliklerini de eserine yansıtarak yeni bir şeyler ortaya çıkarmasıdır. Zira nakiller telifin istiklaliyetine gölge düşürür kanaatimizce. Zannederiz ki sahasında otorite olan İbn Cinnî gibi bir dil bilgini, kaleme aldığı *el-Luma'*da bu hususu göz önünde bulundurmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ESERİN ÖNEMİ VE ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

I. ESERİN GRAMER ALANINDAKİ ÖNEMİ

İbn Cinnî'den bahseden hemen bütün teracim kitapları onun *el-Luma'* ını zikretmişlerdir. Hatta İbnü'l-Kıftî ve İbn Tağriberdî, İbn Cinnî'nin eserleri arasında en önemlilerinden biri olarak *el-Luma'*ı kaydetmişlerdir.[1]

Yine meşhur İbnü'l-Esîr, müellifimiz İbn Cinnî'den bahsederken eserlerinden sadece *el-Luma'*ı zikrediyor ki İbn Cinnî'nin vefatından bahseden ifadesi şöyle: "ve 393 de *el-Luma'*ın ve diğer eserlerinin musannifi Osman b. Cinnî Bağdat'ta vefat etmiştir."[2]

İbnü'l-Kıftî eserinde *el-Luma'* için şunları söylüyor : "İnsanlar (Mısırlılar, Hicazlılar, Mağribliler, Yemenliler ve Şamlılar), İbn Cinnî'nin *el-Luma'*ına ve Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ına kadar Zeccâci'nin *el-Cümel*'ini hep tercih ettiler ve nahiv kitabı olarak onu kullandılar."[3] Görülüyor ki daha sonra nahiv sahasında mezkûr kitaplar, *el-Cümel*'in yanında yerlerini almışlar ve bu ilimle uğraşanlar *el-İzah*'ı ve *el-Luma'*ı da tercih eder olmuşlardır. İbnu'l-Kıftî'nin bu ifadesi *el-Luma'*ın ve tabiki Ebü'l-Feth'in kendinden sonraki dil sahasını ve bilginlerini ne derecede etkilediğinin açık bir göstergesidir.

İmam Nevevî her gün on iki çeşit ders okur ve bu dersler üzerinde mütalaalarda bulunurdu. Sahih-i Müslim gibi önemli eserlerin mütalaası şeklinde geçen bu derslerden birisini de müellifimiz İbn Cinnî'nin *el-Luma'*ının mütalaası teşkil ediyordu.[4] Muhtemelen öğrencilerine de nahiv konularını anlatırken *el-Luma'*ın bölümlerini seçmiş ve derslerinde bu bölümleri ana başlık yapmıştır.

---

[1] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,336; İbn Tagriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf b. Tagriberdi, *en-Nucûmu'z-zahire*, Kahire, 1929, IV,205
[2] Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarih,* IX,179
[3] İbnü'l-Kıftî, *age.* II,161
[4] Bkz. Hüseyin Abdülmecid Haşim, *Şerhu riyazi's-salihin*, Kahire, t.y., dirase kısmı

Kitabımız *el-Luma'*ın, İbn Cinnî'den sonra gelen dilciler tarafından kabul görmesi ve şerhler kısmında belirttiğim üzere hakkında müelliflerini tespit edebildiğim yirmi dört tane şerh yazılmış olması, gramer ve özellikle nahiv alanında önem ve ehemmiyetinin ve keza sonraki dil çalışmalarını ne derecede etkilediğinin aşikar bir delilidir.

Talim kitapları arasında sayılan *el-Luma'* 'ın önceki öğretim amaçlı telif edilen eserlerden farkı; İbn Cinnî'nin, evvelindeki tecrübelerden istifade etmiş olmasıdır. Zira öncekilere nazaran kaidelerin daha düzenli bir şekilde verilmesi, konuların tertibinin daha belirgin olması, şevâhidlerin nadir kullanılması, nahiv ıstılahlarının daha yerli yerine oturmuş olması ve ibarelerin açıklığı ve inceliği nahvin *el-Luma'* da daha bir olgunlaştığının göstergesidir.

Böylelikle İbn Cinnî, Arap gramerini öğrenenler için, meseleleri bariz bir şekilde, veciz ve basit bir tarzda detaylara girmeden mütalaa edebilecekleri bir eser vücuda getirmiştir.

II. ÜZERİNDE YAPILMIŞ ÇALIŞMALAR (ŞERHLERİ)

Tahlîlini yapmış olduğumuz *el-Luma'* için müelliflerini kesin olarak tespit edebildiğimiz yirmi dört tane şerh yazılmıştır.

Üzerine yapılan çalışmanın bu kadar fazla olması, Arapça öğrenimi gören öğrencilerin, *el-Luma'*ın metnini defalarca hocalarına arz ettiklerinin bir delili olsa gerektir. Yani *el-Luma'* bir talim kitabıdır. Nitekim bunun benzeri – daha önce belirttiğimiz gibi- İbn Cinnî'den önce **ez-Zeccâcî**'nin (ö.337/948) *el-Cümel*'i ve sonra **İbnü'l-Hâcib**'in (ö.646/1247) *el-Kâfîye* ve *eş-Şâfiye* adlı eserlerinde de kendini göstermektedir. Yani onlar da öğretim amaçlı yazılmıştır.

Eser üzerine neden bu kadar şerh yapılmış, diye bir sual sorulacak olursa; bunun sebeplerini şu şekilde ifade etmemiz mümkündür.

1. Yazılmış olan özet eserin kapalı olan ve anlaşılma güçlüğü çekilen yerlerinin açıklanması

2. Gramer kaidelerini ilk olarak ezberleyen ve bunları anlayan öğrencilere daha detaylı bilgiler verilmesi

Yukarıda bahsettiğimiz amaçlar diğer muhtasar gramer kitapları için de geçerlidir. Örneğin İbn Hâcib'in eseri *el-Kâfiye*'ye yazdığı kendi *şerhi*[1] ve esere yazılan diğer şerhler de aynı özellikle zikredilebilir.

Eserin şerhlerini araştırırken ilk önce üzerinde tahkik çalışması yapılmış olanlardan ulaşma imkanı bulabildiklerimizi inceledik ve şerhin müellifi, üslubu, içeriği, yazma ve matbu nüshaları hakkında bilgi vermeye çalıştık.

Daha sonra gerek matbu ve gerekse yazma nüshası mevcut olup ta ulaşamadıklarımız hakkında, değişik kaynaklardan bilgi naklettik ve bu kaynakları dipnotta belirttik.

Son olarak sadece yazma nüshası bulunup ta İstanbul'da mevcut olan şerhleri görerek inceleyip haklarında bilgi verdik.

Yurt dışındaki yazmalara ulaşmamız ve incelememiz takdir edersiniz ki mümkün olmadı.

El-Luma' a ait şerhler oldukça fazla olduğundan ve isimleri çoğunlukla *Şerhu'l-Luma'* olarak geçtiğinden dolayı, anlaşılması daha kolay olsun diye bunları müelliflerinin bilinen isimlerine (künyelerine, nisbelerine ve lakablarına) izafe ederek tasnif ettik. Bu düzenlemede şârihlerin ölüm tarihlerini dikkate alarak vefat tarihi evvel olandan başlayıp kronolojik bir sıralama takip ettik. Şârihleri kaynaklarda araştırdık ve kısaca haklarında bilgi verdik.

---

[1] Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, II,1370

A. ŞERHU'S-SEMÂNÎNÎ

Ebu'l-Kasım Ömer b. Sabit b. İbrahim b. Ömer b. Abdullah en-nahvî el-ma'ruf bi's-**Semânînî**[1] (ö.442/1050)

Doğum tarihi hakkında kaynaklarda bir tarihe rastlamadık, ancak bu mevzuda bir tespit ve değerlendirme yapan Dr. İbrahim b. Süleyman, es-Semânînî'nin doğum tarihinin hicri 362 yılı olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu belirtiyor. Zira araştırmacı, İbn Cinnî'ye onbeş yıl talebelik yapmış olan es-Semânînî'nin, İbn Cinnî vefat ettiğinde otuz yaşında olduğunu belirtiyor.[2]

İbn Cinnî'nin öğrencisi olan es-Semânînî, hocasının hem *el-Luma'*ını hem de *Kitâbu't-tasrif*'ini şerh etmiştir. Zamanında toplumun üst tabakasından olan es-Semânînî (havastan) faziletli bir ilim adamı ve tam bir edipti.[3]

Tarih olarak baktığımızda *el-Luma'*ın ilk şerhi es-Semânînî tarafından yapılmıştır. Şerhleri karşılaştırma gibi bir imkanım olmadı ama, daha sonraki *el-Luma'* şârihlerinin es-Semânînî'nin şerhinden faydalanmış olmaları mümkün, çünkü es-Semânînî, *el-Luma'*ın müellifinin onbeş yıllık öğrencisidir ve ilk şerh ona aittir. Nitekim Ukberî (ö.616/1219) şerhini tahkik eden Dr. Abdülhamid, Vâsıtî'nin, şerhinde isim belirtmeksizin es-Semânînî'den nakiller yaptığını belirtiyor ve bunu bir örnekle açıklıyor.[4]

Ukberî şerhinin muhakiki, şerh üzerine çalışma yaparken es-Semânînî'nin şerhinden faydalandığını ve iki şerh arasında karşılaştırma dahi yaptığını belirtiyor. Bu iki şerhin birbirinin tamamlayıcısı gibi olduğunu, es-Semânînî'nin uzunca bahsettiği konudan Ukberî'nin özetle bahsettiğini ve fakat es-Semânînî'nin üzerinde uzunca durmadığı konuda Ukberî'nin daha detaylı

---

[1] Semânînî: Nuh tufanından sonra inşa edilen ilk şehir olduğu, tufandan kalan insan sayısının sekiz olduğu ve bu sekiz kişinin şehri inşa etmesi dolayısıyla bunlara nisbet edilerek isimlendirildiği iddia edilmiştir. Musul civarlarında küçük bir beldedir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XVI,57)
[2] Semânînî, *Şerhu Kitâbi'tasrîfi'l-mulûkî*, Riyad, 1999, s. 63-64
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XVI,57
[4] Bkz. Ukberî, *el-Mutteba'*, Bingâzi, 1994, I,19

çalışma yaptığını belirtmek suretiyle bu iki şerhin birbirinin eksikliklerini giderdiğini belirtiyor.[1]

Burada şunu da belirtmeliyim ki *el-Luma'* üzerine edisyon kritik çalışması yapan Hamid Mümin de tahkikinde es-Semânînî'nin şerhinden faydalanmış, zira dipnotlarındaki iktibaslar bunu gösteriyor.[2]

Diğer kaynakların yanında, İbn Hallikan es-Semânînî'nin *el-Luma'*a dair tam ve güzel bir şerh yazdığından bahsediyor.[3]

Şerhin 301 varaktan oluşan bir yazması Mısır Umumi Kütüphanesi'nde 1570 numarada mevcuttur.[4]

Eser Dr. Fethi Ali Hasaneyn tarafından 1981 yılında Ezher Üniversitesinde doktora çalışması olarak tahkik edilmiştir.[5]

Brockelmann da eserin bir yazma nüshasının Kahire Kütüphanesinde 135 numarada bulunduğunu belirtiyor.[6]

Araştırmalarımız sonucunda es-Semânînî'nin şerhinin 266 varaktan oluşan bir yazmasının İzmir Tire Necip Paşa Vakfı kütüphanesinde 569 numarada mevcut olduğunu tespit ettik.

B. ŞERHU İBN BERHÂN

Ebu'l-Kasım Abdulvâhid b. Ali b. Ömer b. İshak **İbn Berhân**[7] el-Ukberî en-nahvî (ö.456/1063)[8]

Kendisi Ukberâ'da (Bağdat'a on fersah uzaklıkta küçük bir beldedir.)[9] doğmuştur ve oraya nisbet edilmektedir. Doğduğu yerde neş'et etmiş, ilk ilmî

---

[1] Ukberî, *el-Mutteba'* , I,19
[2] Örn. bkz. İbn Cinnî, *el-Luma',* s.85-86 dipnotlar
[3] İbn Hallikân, *Vefeyatü'l-a'yan,* III,443
[4] Semânînî, *Şerhu'l-Luma' fi'n-nahv*, Kahire, 2000, s.11
[5] Semânînî, *age.* s.11
[6] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I,577
[7] Burhan olarak okuyanlar da var. Bkz. Yâkût el-Hamevî*, Mu'cemü'l-üdebâ*, XV,97
[8] İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,213
[9] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-büldan*, III,750

tahsilini burada yapmış ve daha sonra ilim tahsil etmek için Bağdat'a göç etmiştir. Bağdat'a hicri IV. asrın sonlarında veya V. asrın başlarında göç etmiş olan şârihin, İbn Cinnî ile karşılaştığına dair bir bilgi mevcut değildir. Hicri 456 yılında da orada vefat etmiştir.[1]

İbn Berhân şerhini hicri 410 yılından önce kaleme almıştır.

Eserde ilk önce nahiv konuları işlenmiş olup bu konular şerhin yaklaşık üçte ikisini teşkil ediyor. Kalan üçte birlik kısmı da sarf konularına dairdir.

Şerhteki metot değişik şekillerde karşımıza çıkıyor. İbn Berhân genel olarak baktığımızda, şerhini *el-Luma'*dan bağımsız bir şekilde kaleme almış, eserinde iki bâb hariç bu metodu takip etmiştir. Neseb ve tasgir bâbını ise İbn Cinnî'nin ifadelerini birebir açıklamak suretiyle şerh etmiştir.[2]

Şerhinde basitten mürekkebe doğru bir yol izlemiştir ki, bunu şu sözünden anlıyoruz. "Konunun mürekkebinden önce basitini öğrenmek gereklidir."[3] Şerhte tabii olarak İbn Cinnî'nin üslubunun sadeliği ve kolaylığını bulamıyoruz ve yer yer usul konularına girildiğini görüyoruz.

İbn Berhân'ın şerhinde, nahiv konularının dışına da çıkılmış ve hayal ürünü sayılabilecek şekilde münazaralar ve münakaşalara yer verilmiştir. Eserin tahkikini yapan Dr. Fâiz Fâris, İbn Berhân'ın, haberler, rivayetler ve diğer ilimlerden faydalanarak adeta çölde vahalar oluşturduğunu; esasında şerhin oldukça verimsiz ve kuru olduğunu ve İbn Berhân'ın bu kuruluğu izale etmek için böyle bir gayret içine girdiğini ifade ederek esere bir eleştiri yöneltiyor.[4]

Eser oldukça hacimli ve içinde aşırı derecede rivayetler var; oysa *el-Luma'* veciz ve aynı zamanda beliğ bir talim kitabı. Bu yönüyle İbn Berhân'ın eserini okurken zihnimiz ana konudan uzaklaşabiliyor.

---

[1] Bkz. İbn Berhân, *Şerhu'l-Luma'*, Safat, 1984, s.18
[2] İbn Berhân, *age.* s.639
[3] İbn Berhân, *age.* s.2
[4] İbn Berhân, *age.* s.58

İbn Berhân, şerhinde Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ından, Ebu'l-Hasan el-Ahfeş el-Evsat'ın *Meani'l-Kur'ân*'ından, Ebû Ali el-Fârisî'nin teliflerinden ve İbn Cinnî'nin *el-Hasâis* ve *Sırru's-sınâati'l-i'râb* gibi eserlerinden kaynak olarak faydalanmıştır.[1]

Bir kısım müteahhirun âlimler İbn Berhân'ın bu şerhinden bahsederken ve hatta iltifatta bulunurken, bazı âlimler de onun bu çalışmasını görmezden gelmiş ve hiç bahsetmemişlerdir. Örneğin; Ebu'l-Berekât el-Enbârî *el-İnsâf* adlı eserinde İbn Berhân'ı överken ve ondan bazı meseleleri naklederken, İbn Yaîş *Şerhu'l-Mufassal* adlı eserinde İbn Berhân'ı zikretmekten kaçınmıştır.[2]

Mısır ve İtalya'da yazmaları bulunan eser Dr. Fâiz Fâris tarafından iki cilt halinde Kuveyt'te 1984 yılında neşredilmiştir.[3]

C. ŞERHU'L-KÛFÎ

İbrahim b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed **el-Kûfî** (ö.466/1073)

Ebu'l-Berekât Ömer b. İbrahim en-nahvî'nin (ö.539/1144) babasıdır. Edebiyat, dil ve nahiv ilimlerinde önemli yeri olan bir şahsiyettir. Aynı zamanda şairdir. Bir ara Şam ve Mısır'a yolculuk yapmış, buralarda bir müddet ikamet ettikten sonra asıl vatanı olan Kûfe'ye dönmüş ve orada vefat etmiştir.

Yâkût el-Hamevî, Kufî'nin " *Şerhü'l-Luma'* " adlı eserin sahibi olduğunu söylüyor.[4]

---

[1] Geniş bilgi için bkz. İbn Berhân, *Şerhu'l-Luma'* , dirase kısmı
[2] Bkz. İbn Berhân, *age*. aynı yer
[3] Bkz. İbn Berhân, *age.* aynı yer
[4] Yâkût el-Hamevî*, Mu'cemü'l-üdebâ*, II,10

Burada acizane bir tespitim oldu şöyle ki; İbrahim b. Muhammed el-Kûfî, Ebu'l-Berekât el-Kûfî'nin babası ve baba oğul *el-Luma'* a ayrı ayrı şerh yapmışlar. Burada şu husus akla geliyor: Bunlar tek şerh olabilir, zira İbrâhim b. Muhammed el-Kûfî'ye ait eserin yazmasının bulunduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlamadık. Kaynakların, her ikisine ayrı ayrı izafe ederek bahsettiği bu şerhlerin aynı eser olması kanaatimce daha doğrudur. Çünkü Ebu'l-Berekât ilmî seyahatlerinin birçoğunu babasıyla yapmış, adeta onunla bir arkadaş gibi olmuştur. Dolayısıyla bu şerhi birlikte yapmış olmaları ve hatta oğlunun babasının çalışmasını tamamlaması da ihtimal dâhilindedir.

D. ŞERHU'L-VÂSITÎ

Ebu Nasr el-Kasım b. Muhammed b. Mübaşir **el-Vâsıtî ed-Darîr** en-nahvî. (ö.469/1076)

Kaynaklar çoğunlukla el-Vâsıtî ed-Darîr lakabıyla bahsederler. el-Vâsıtî birçok yerlere seyahatte bulunmuş, nihayet Mısır'a yerleşmiş, orada hocalık yapmış ve orada vefat etmiştir. Vefatı hakkında kesin bir tarih olmamakla beraber Ömer Rıza Kehhale hicri 469 senesine kadar hayatta olduğunu belirtmektedir.[1]

El-Vâsıtî *el-Luma'*ın şerhini yaparken kendisinden önceki âlimlerin çalışmalarından faydalanmıştır ki bunların arasında Sîbeveyhi başta gelir. Sîbeveyhi'nin nahiv kaidelerinde zikrettiği şevâhid ve misalleri nakletmiştir. El-Vâsıtî sadece bununla yetinmemiş Halil b. Ahmed, Yunus b. Habîb, Ebû Amr b. el-'Alâ ve İsa b. Ömer es-Sekafî gibi seleflerinin de görüşlerini nakletmiştir. Bununla birlikte Ebu'l-Hasan el-Ahfeş, İbnu's-Serrâc, ez-Zeccâc, el-Fârisî, Yunus, el-Mâzinî, es-Sîrâfî, el-Ferrâ, Müberred, İbn Keysân, İbn Mücâhid (kırâat âlimi) gibi âlimlerin görüşlerine de yer vermiştir.[2]

Vâsıtî şerhinde nahiv kaidelerinin delillerine oldukça fazla yer vermiştir. Kur'ân'dan, ayetlerin i'rab bakımından farklı okunuşlarından, kırâat ihtilaflarından ve şiirlerden oldukça fazla örnekler vermiştir. Bunun sebebi de

---

[1] Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, VIII,123; Yâkût el-Hamevî*, Mu'cemü'l-üdebâ*, XVII,5
[2] El-Vâsıtî ed-Darîr, *Şerhu'l-Luma' fi'n-nahv*, Kahire,2000, s. 29

mevzuun daha kuvvetli anlaşılmasını sağlamaktadır zannederim; çünkü kaideler anlatılırken örneklerin bolluğunun anlamayı kolaylaştırıcı ve kuvvetlendirici etkisi inkar edilemez bir gerçektir. Bununla beraber şârih, metodunda nahivciler arasındaki ihtilaflara da yer vermiştir. El-Vâsıtî, sadece önceki nahiv bilginlerinin tespitleriyle yetinmemiş, aynı zamanda gerekli gördüğü yerde kanaatleri tartışmaktan ve tahlil etmekten çekinmemiş ve neticede bağımsız olarak kendi görüşünü vurgulamıştır.

*El-Luma'*ın şerhinde şârihimiz mevzuları ilk önce bâblara ayırmış ve konuyu tarifle işe başlamış, daha sonra mevzua girmiş ve onu fasıllara ve cüzi kaidelere ayırıp, furûî meselelerde neler söylendiğini ifade etmiştir. Daha sonra nahivcilerin görüşlerini serdederek bunları mezheplere ayırmış ve her bir ekolün bakış açısını kendilerine izafe ederek belirtmiştir.[1]

Eseri neşreden Receb Osman, eserin iki yazmasının bulunduğunu, bunlardan birinin Teymûrî kütüphanesinde 576 numaralı yazma, ikincisinin Almanya'da 210 numaralı Goethe nüshası olduğunu belirtiyor.[2]

"Şerhu'l-Lum'a fi'n-nahv" adıyla 2000 senesinde Dr. Receb Osman Muhammed tarafından 1 cilt olarak Kahire'de neşredilmiştir.

E. ŞERHU İBN TABÂTABÂ

Ebu'l-Muammer[3]Yahya b. Muhammed el-Alevî el-Huseynî en-nahvî el-maruf **İbn Tabâtabâ** (ö.478/1085)

Irak'ın Tabâtabâ beldesine mensup olup, edip olarak tabâtabâ nesil zincirinin son halkasını oluşturur. Ebu'l-Kasım es-Semânînî'nin öğrencisi olmuş, İbn Şeceri'ye hocalık yapmıştır. Kendisi hem fakih hem de şair bir kimseydi. Bazıları onun Şîa mezhebinden olduğunu söylüyor.

Bazı kaynaklar onun *el-Luma'* a dair bir şerhinin olduğunu belirtiyorlar.[1]

---

[1] Daha geniş bilgi için bkz. el-Vâsıtî ed-Darîr, *Şerhu'l-Luma' fî'n-nahv* , dirase kısmı
[2] El-Vâsıtî ed-Darîr, *age.* aynı yer; ayrıca bkz. Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I,576
[3] *Bugyetü'l-vuât*'ta "Ebu Muhammed" olarak geçiyor. Bkz. Suyûtî, *Bugye*, II,342

F. ŞERHU'L-FÂRIKÎ

Ebu Nasr el-Hasan b. Esed b. el-Hasan **el-Fârıkî** en-nahvî (ö.487/1094)

Zamanında geniş ilim sahibi bir dilci ve edip olmuştur. Halep'e yolculuk yapmıştır. İbnü'l-Kıftî onun *el-Luma'*a dair benzersiz bir şerhinin (تصنيف بديع) olduğundan söz ediyor ve adının *"Şerhu'l-Luma"* olduğunu belirtiyor.[2] Aynı şerhi Yakut da zikrediyor ve onu *''Büyük Luma şerhi''* olarak tavsif ediyor.[3]

El-Fârûkî'nin diğer bir eseri olan *el-İfsâh*'ın tahkik çalışmasını yapan Said el-Efgânî, *el-Luma'* şerhinin oldukça geniş olduğunu ve el-Fârûkî'nin *el-Efsâh* adlı eserinde konuları anlatırken "bu mevzuu *el-Luma'* şerhinde geniş olarak değerlendirdik" şeklinde ifadeler kullandığını ve konuyu *el-Luma'* şerhine havale ettiğini belirtiyor.[4]

G. ŞERHU'T-TÂÎ

Ebu Bekr el-Hasan b. Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdülaziz **et-Tâî** (ö.498/1104)

Fakîh ve aynı zamanda şair olarak tanınır. 412 yılında doğmuştur. Mürsiye[5] şehrindendir. Hicri 498 yılının Ramazan ayında vefat etmiştir. *el-Luma'*a yaptığı şerhini *"el-Muknı' fî şerhi kitâbi İbn Cinnî"* olarak adlandırmıştır.[6]

---

[1] Enbârî, *Nuzhetü'l-elibbâ*, s. 269; İbn Tagriberdi, *en-Nücumu'z-zahire*, V,123; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn*, II,519
[2] İbnu'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât* I,294
[3] Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, VIII,57; Ayrıca bkz. Bağdatlı İsmail Paşa, *age.* I,277
[4] Fârıkî, *el-İfsâh,* Beyrut, 1958, dirase kısmı
[5] İspanya'nın güney doğusunda Şekura vadisinin suladığı meşhur Mürsiye Bahçelerinin ortasında bulunan bir kent. Mürsiye aynı zamanda bir eyaletin ve bu eyaleti içine alan geniş bir coğrafi bölgenin adıdır. Şehir h. 210 yılında Emevî emiri Abdurrahman II. El-Hakem'in emriyle kurulmuştur. (bkz. Provençal, E. Levi, "Mürsiye" *İ.A.* VIII,810)
[6] Suyûtî, *Bug'yetü'l-vuât*, I,515

H. ŞERHU'L-MEHÂBÂZÎ

Ahmed b. Abdullah **el-Mehâbâzî ed-Darîr** (ö.500/1107)[1]

Abdülkahir Cürcânî'nin öğrencilerindendir. Yâkût el-Hamevî, ona ait *"Şerhu Kitâbi'l-Luma' "* adlı eserin olduğunu söylüyor.[2]

İ. ŞERHU'L-KİRMÂNÎ

Nuruddin Ebu'l-Kasım Mahmud b. Hamza b. Nasr **el-Kirmânî** (ö.500/1107)

El-Kirmânî nasslardan hüküm çıkarmada oldukça dirâyet sahibi bir fakîh olup aynı zamanda Tâcü'l-kurra olarak da anılır. Memleketinden dışarı çıkmamıştır. *El-Luma'* a dair iki tane çalışması bulunuyor.

1. *en-Nizâmî fi'n-nahv*
2. *el-İfâde fi'n-nahv*

Eserinin her ikisi de İbn Cinnî'ye ait *el-Luma'*dan muhtasar olarak hazırlanmıştır.[3] Öyle anlaşılıyor ki el-Kirmânî'nin bu eserleri, muhtasar olması özelliği ile şerhten ziyade *el-Luma'* üzerine yapılmış müstakil çalışmalar mahiyetindedir.

J. ŞERHU'L-HATÎB ET-TEBRÎZÎ

Ebu Zekeriya Yahya b. Ali b. Muhammed b. el-Hasan b. Muhammed b. Musa b. Bistam eş-Şeybani **el-Hatîb et-Tebrîzî** (ö.502/1109)

421 yılında dünyaya geldi. Dil, gramer ve edebiyatta önemli kişilerdendir. Ebu Alâ el-Maarrî (ö.449/1057), İbn Berhân (ö.456/1063) ve Abdülkahir Cürcânî gibi ünlü bilginlerden ders aldı. Suyûtî onun eserleri arasında *"Şerhu'l-Luma'*ı'' zikrediyor.[4]

---

[1] Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I,301
[2] Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât* I,320; Yakût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III,219
[3] Yâkût el-Hamevî, *age.* XIX,125
[4] Suyûtî, *age.* II,338

K. ŞERHU'L-HUVEYY

Ebu'l-Kasım Nasır b. Ahmed b. Bekr **el-Huveyy eş-Şirazî** (ö.507/1113)[1]

Azerbaycan'ın Hûy şehrine nisbet edilir. Hicrî 466 yılında doğmuştur. Azerbaycan'da nahiv üstadı olarak kabul edilen Ebu'l-Kasım bir ara kadılık görevinde de bulunmuştur. Tâhir Şîrâzî'den Arapça, Şeyh Ebu İshâk'tan da fıkıh öğrenmiş olan Ebu'l-Kasım aynı zamanda bir ediptir.

Yâkût, onun, İbn Cinnî'nin *el-Luma'* ına bir şerh çalışması yaptığını kaydediyor.[2]

L. ŞERHU CÂMİİ'L-ULÛM

Ali b. el-Huseyn b. Ali ed-Darîr en-nahvî el-İsfehani el-Ma'ruf bi **Camii'l-Ulûm** (ö.h.535'den sonra)

Bazıları onu nahiv ve i'rabta kutup olarak adlandırırlar.

Ukberî'nin *el-Mutteba'* adlı *el-Luma'* şerhinin muhakkiki Dr. Abdülhamid, *el-Luma'*ı tahkik eden Huseyin Şeref'in Camiu'l-Ulum şerhinin yazmasının mevcut olmadığını belirtmesine rağmen, bu şerhin bir yazmasının Bulgaristan'ın Sofya şehrinde bulunduğunu belirtiyor ve hatta bunu talep ettiğini fakat talebine bir cevap alamadığını vurguluyor.[3]

Araştırmalarımız sonucunda bu şerhin Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddîn Efendi Bölümü 2992 numarada bir yazmasının olduğunu tespit ettik. Yazmanın müstensihi Mustafa Muhterem; 193 varaktan oluşan yazmanın her sayfasında ortalama olarak 25 satır bulunuyor. Yazmanın ebatları 21x12 cm dir. miladi 1162 yılında istinsah edilmiştir.

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mucemü'l-üdebâ,* XIX,211
[2] Yâkût el-Hamevî*, age.* aynı yer
[3] Ukberî, *el-Mutteba'*, I,24

Yâkût el-Hamevî, Câmiu'l-Ulûm'un tasnifleri arasında *Şerhu'l-Luma'* ı da zikrediyor.[1]

M. ŞERHU EBİ'L-BEREKÂT

Ebu'l-Berekât el-Kûfî Ömer b. İbrahim b. Muhammed b. Ahmed el-Alevî ez-Zeydî en-nahvî (ö.539/1144)[2]

Soyu Hz. Ali'ye dayanan Ebu'l-Berekât, Kûfe'de hicri 442 yılında dünyaya gelmiştir. Babası *el-Luma'* şarihlerinden biri olan İbrahim b. Muhammed el-Kûfî'dir. Ebu'l-Berekât, babası ile birlikte ilim tahsil etmek amacıyla Şam, Dimaşk ve Halep gibi ilim merkezlerine seyahatler yapmıştır. Şarihimiz, fıkıh, hadis, tefsir, gramer, dil ve edebiyat alanında âlim bir kimseydi. Kûfe'de 539 yılında vefat etmiştir.[3]

Eserin tam adı *Kitâbu'l-beyân fî şerhi'l-Luma'* dır.

Ebu'l-Berekât şerhinin mukaddimesinde Allah'a (cc.) hamd ve Resulüne (sav.) salat getirdikten sonra *el-Luma'*ı şerh etmesinin sebebini açıklıyor şöyle ki: *el-Luma'*ı bir grup topluluğa okuturken, eserden daha çok istifade etmek isteyenlerin, bazı yerlerinin kapalı olması sebebiyle bu eseri şerh etmesini kendisinden talep ettiklerini söylüyor. Dolayısıyla talebelerin faydalanması ve Allah'ın (cc.) rızasını kazanmak maksadıyla bu talebe icabet ettiğini ifade ediyor.[4]

Bazı yerlerde delilleri kısalttığını, çünkü uzun uzadıya delilleri serdetmenin başlangıç seviyesindeki bir öğrenciyi sıkabileceğini belirtiyor. Bununla birlikte gerekli açıklamayı da ihmal etmediğini vurguluyor.[5]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, 13/164; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II,247
[2] Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ*, s. 295
[3] İbn Asâkir, *Tarihu Dimaşk*, Dimaşk, 1986, VIII,408
[4] El-Kûfî, Ebu'l-Berekât Ömer b. İbrahim, *Kitâbu'l-beyân fî şerhi'l-Luma',* Amman, 2002, mukaddime kısmı
[5] Bkz. Ebu'l-Berekât el-Kûfî, *age.* mukaddime kısmı

Burada da görülüyor ki; *el-Luma'*ın veciz bir eser olduğu diğer şârihler gibi bu şârihi tarafından da bir kez daha tasdik edilmiştir. Ayrıca benim İstanbul kütüphanelerinde *el-Luma'*ın yazmalarını incelerken karşılaştığım bir nüshasında, eserin özet olduğunu vurgular mahiyette *"Hulâsâtu'l-mes'ele fî ılmi'n-nahv"* başlığı kullanılmış.[1]

Ebu'l-Berekât kitabını tasnif ederken İbn Cinnî'nin kullandığı bâb sistemini kullanmıştır ki, önceki nahivciler (mütekaddimûn) de aynı usulü kullanmışlardır. Şârih ilk önce metnin aslını vermiş daha sonra da şerhini yapmıştır. Yani metine bağlı kalmış ve konuları dağıtmamıştır. Ebu'l-Berekât, kendi mukaddimesinde de belirttiği gibi bâblardaki bahisleri çok uzatmamaya özen göstermiştir. Bu da onun *el-Luma'*ın aslına olan bağlılığını göstermektedir kanaatimce.

Ebu'l-Berekât Basra ekolünün görüşlerini takip etmiş olmasına karşın ifadelerinde onların isimlerini çoğunlukla zikretmemekle, müellifimiz İbn Cinnî'nin bu husustaki metoduna uymuştur. Görüş birliği olduğunda Kûfe ekolü mensuplarıyla birlikte Basralıları da zikretmiş fakat görüş ayrılıklarında adlarından bahsetmemiştir. Ebu'l-Berekât şerhinde mütekaddim nahivcilerin görüşlerini bazen sadece arz etmekle yetinmiş ve bir tercih yapmamış, bazen de bir kısmını kabul etmediğini belirtmiştir. Bazı görüşleri de Ebû Ali el-Fârisî'nin görüşüne uyduğu için kabul ettiğini ifade etmiştir.[2]

Ebu'l-Berekât *el-Luma'* ın şerhini yaparken Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını, Müberred'in *el-Muktedab*'ını, İbn Serrâc'ın *el-Usul*'ünü, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ını, Sîrâfî'nin Sîbeveyhi'nin *el-Kitab*'ına yaptığı *şerhi*, Ebu'l-Kâsım Zeyd b. Ali'nin *Şerhu'l-Îzâh*'ını, Ebu'l-Hasan er-Rummani'nin *Şerhu muhtasari'l-Cürmî*'sini, İbn Düreyd'in *Cemheretü'l-luga*'sını ve Ali b. Hasan el-Hünâî'nin *el-Mucerred*'ini kaynak olarak kullanmıştır.

---

[1] Nuruosmaniye kütüphanesi 4383/3
[2] Bkz. Ebu'l-Berekât el-Kûfî, *age.* dirase kısmı

Şevâhid olarak Kur'ân ayetlerini Ebû Amr[1] kıraatiyle kullanmıştır. Nitekim İbn Cinnî'nin de şevâhid olarak kullandığı ayetler bu kırâat iledir. Hadisten sadece 7 tane şevâhid nakletmiş, şiirden pek çok şevâhid getirmiş, fasih Arap kelamını ve emsalleri de kullanmıştır.[2] İbn Cinnî ise *el-Luma'* da hadisten hiç şevâhid getirmemiştir.

Ebu'l-Berekât, böylesi bir çalışmada lüzumsuz sözden kaçınmanın önemli olduğunu, dolayısıyla yaptığı çalışmada sözü uzatmadığını, çünkü bu durumun ilgilenenleri sıkacağını vurguluyor.[3]

Şerh *"Kitâbu'l-Beyân fî şerhi'l-Lum'a li'bn-i Cinnî"* adıyla Alâüddin Hameviyye tarafından master çalışması olarak 1982 yılında Mekke'de neşredilmiştir.

Şerhin bir yazma nüshasını, Süleymaniye Kütüphanesinde *el-Luma'*ın yazmaları üzerine araştırma yaparken tespit ettim. Yazma, Şehit Ali Paşa bölümünde 2501 numarada *el-Luma'* yazması ile aynı ciltte bulunuyor. Cildin birinci bölümü *el-Luma'* yazması, ikinci bölümü de *Kitâbu'l-Beyân fi Şerhi'l-Luma'* yazmasından oluşuyor. Eser 198 varaktan oluşup nesih hattı ile yazılmıştır. Yazma oldukça temiz olup yazılar gayet nettir. Yazmanın müstensihi ve istinsah tarihi bilinmiyor.

Brockelmann, bu şerhin bir yazma nüshasının Atıf Efendi 2554 numarada mevcut olduğunu kaydediyor.[4] Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde mezkur yazmanın esasen Ömer b. İbrahim el-Kufi'nin *el-Luma'* şerhine ait bir yazma olmadığını, bilakis Ebu Muhammed Cemaleddin Abdullah b. Yusuf b. Hişâm en-nahvî'ye (ö.761/1360) ait *"Mugni'l-lebîb an kütübi'l-eârib"* adlı eserin bir yazması olduğunu tespit ettik.

---

[1] Ebû Amr Zebbân b. el-Alâ b. Ammar el-Mâzinî el-Basrî (ö.154/771) (hk. geniş bilgi için bkz. İbnü'l Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemseddin b. Muhammed, *Gayetü'n-nihaye fî tabakati'l-kurrâ*, Kahire, 1932, I,288)
[2] Geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Berekât el-Kûfî, *Kitâbu'l-beyân fî şerhi'l-Luma*' , dirase kısmı
[3] Bkz. Ebu'l-Berekât el-Kûfî, *age.* hâtime kısmı
[4] Brockelmann, *Tarihu'l-edebi'l-Arabî*, II,247

N. ŞERHU İBNİ'Ş- ŞECERÎ

Ebu's-Saâdât Hibetullah Ali b. **eş-Şeceri** (ö.542/1148)

İbn Faddal ve Hatib et-Tebrîzî'nin öğrencisidir. Yetmiş yıl nahiv dersleri vermiştir. Kaynaklar onun *"Şerhu'l-Luma' "* adlı eserinden bahsediyor. Eş-Şecerî'nin aynı zamanda meşhur *el-Emâlî* ve *Kitâbu'l-hamâse* adlı eserleri de vardır.[1]

O. ŞERHU İBN HUMEYD

Ebu Abdullah Muhammed b. Ali b. Ahmed **İbn Humeyd** el-Hıllî en-nahvî (ö.550/1155)

468 yılında doğmuştur. İbn Humeyd olarak tanınır. İbn Haşşâb'ın öğrencisidir. Üstün bir nahiv ve dil bilginidir.

İbn Cinnî'nin *el-Luma'* ına dair yazmış olduğu bir şerhi olduğu kaynaklarda zikrediliyor.[2]

P. ŞERHU İBNİ'L-HAŞŞÂB

Ebu Muhammed Abdullah b. Ahmed b. Ahmed b. Abdullah b. Muhammed b. Yusuf **İbnü'l-Haşşâb** (ö.567/1172)

Zamanında hemen her konuda âlim bir zat idi. Hadiste sika (güvenilir) olarak tanınan İbnü'l-Haşşâb birçok hadis rivayet etmiştir. Dil ve lügat ilminde Ebu'l-Bekâ'nın hocasıdır.

Fîrûzâbâdî *Bülga*'sında İbnü'l-Haşşâb'a ait bir şerhi zikrediyor ve *el-Luma'* ı bedel bâbına kadar şerh ettiğini söylüyor.[3] Suyûtî ve diğer kaynaklar ona ait tamamlanmamış, İbn Cinnî'nin *el-Luma'* ına yaptığı bir şerhten bahsediyor.[4]

---

[1] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIX,283; Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, II,324
[2] Yâkût el-Hamevî, *age.* XVIII,252; Suyûtî, *age.* I,173
[3] Fîrûzâbâdî, *el-Bülga fi teracimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*, Safat, 1987, s.106
[4] Yâkût el-Hamevî, *age.* XII,47; Suyûtî, *age.* II,29

Q. ŞERHU İBNİ'D-DEHHÂN

Said b. el-Mübarek b. Ali b. Abdillah **İbnü'd-Dehhân** el-Bağdâdî (ö.569/1173)

İki ciltten oluşan Şerhini *"el-Gurra fî Şerhi'l-Luma' "* diye adlandırmıştır. Şerhin iki nüshasının Bağdat Edebiyat Fakültesi kütüphanesinde mevcut olduğunu, birinci nüshasının ma'rife ve nekra bâbı ile başladığını ve yüz varak olduğunu (2026 numaralı); ikinci nüshanın mevsul ve sıla bâbı ile başladığını ve ikiyüz varak olduğunu (2025 numarada) Dr. Abdülhamid ifade ediyor.[1] *el-Gurra*'nın hacimli bir kitap olduğunu İbnü'd-Dehhan kendisi belirtiyor.[2] *el-Gurra*'da şârih *el-Luma'* ın metnini aynen zikrettikten sonra konuları şerh ediyor.[3]

Suyûtî, *el-Gurra'*dan ve özellikle kayıp olan kısımlarından *el-Eşbâh ve'n-nezair* adlı kitabında bahsetmiştir.[4]

Brockelmann, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 939 numarada bu esere ait bir yazma nüshanın bulunduğunu söylüyor.[5] Süleymaniye kütüphanesinde yapmış olduğumuz incelemelerde eserin *el-Gurra fi Şehi'l-Luma'* a ait olmadığını tesbit ettik. Aslında mezkur yazma fıkıh bilimine ait çeşitli risalelerden oluşup hicri 984 yılında istinsah edilmiştir. İlk risale Hanefi mezhebine ait fıkhi konuları içeriyor. Yazmanın son bölümü ise içtihat ve müçtehitle ilgili mevzuları ele almaktadır.

R. ŞERHU'L-ABRATÎ

Ebu Mansur Esad b. Nasr b. el-Esad **el-Abratî** (ö.589 /1193)

Nehrevan beldesine bağlı Abarta nahiyesine mensuptur. İbnü'l-Haşşâb'ın (ö.567/1171) öğrencisidir.[6]

---

[1] Ebu'l-Bekâ Ukberî, *el-Mütteba' fî Şerhi'l-Luma'*, I,26-27
[2] Ebu'l-Bekâ Ukberî, *age.* aynı yer
[3] Daha geniş bilgi için bkz. Ebu'l-Bekâ Ukberî, *age.* I,26-27
[4] Suyûtî, *el-Eşbâh,* I,133
[5] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I,577
[6] Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, I,441

Abratî'ye ait *el-Luma'* şerhi Berlin kütüphanesinde 6467 numaralı yazma nüsha olarak mevcuttur.[1]

S. ŞERHU'Ş-ŞÜMEYMİ'L-HILLÎ

Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hasan Anter b. Sabit el-ma'ruf **eş-Şümeymü'l-Hıllî** (ö.601/1204)

Nahivci, dilci ve şairdir. Bağdat, Musul ve Şam'a ilim amaçlı yolculuklar yapmıştır. İbnü'l-Haşşâb'ın (ö. 567/1171) öğrencisidir.

*El-Luma'*a yapmış olduğu şerhin tam adı *"Kitâbu'l-muhtera' fî şerhi'l-Luma' "* dır.[2]

Yapmış olduğum araştırmalarda eserin bir yazma nüshasının Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyyüddîn Efendi bölümünde 1162 numarada mevcudiyetini tespit ettim. Yazma 193 varaktan oluşuyor. Eser müstensih Mustafa Muhterem tarafından kaleme alınmıştır.

T. ŞERHU'L-UKBERÎ

Abdullah b. Huseyn b. Abdullah Ebu'l-Bekâ **Ukberî** (ö.616/1219)

Bağdat'ın kuzeyindeki Ukberâ beldesine mensup olan Ebu'l-Bekâ, Hanbeli mezhebine bağlıdır. İbn Haşşâb'ın öğrencisidir.[3]

Eserin tam adı *el-Mutteba' fî Şerhi'l-Luma*' dır.

Ebu'l-Bekâ şerhinin başında Allah'a (cc.) hamd ettikten ve Peygamberine (sav.) salât getirdikten sonra *el-Luma'*ı sevenlerin kendisinden bu kitap için muhtasar bir tefsîr (açıklama) yazmasını istediklerini belirtiyor ve kendisinin de bu isteğe icabet ettiğini ifade ediyor.[4]

Yukarıdaki ifadelerinden şârihin dış saiklerle hareket ettiğini ve şerh çalışmasının bizzat kendi isteğinden kaynaklanmadığını anlıyoruz. Zira eserde

---

[1] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I,577
[2] Katib Çelebi, *Keşfu'z-zunûn*, I,447; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, XIII,71
[3] Suyûtî, *age.* II,38
[4] Bkz. Ebu'l-Bekâ Ukberî, *el-Mütteba' fî şerhi'l-Luma'* mukaddime kısmı

gerek üslup, gerek metot ve gerekse meseleleri ele alma bakımından *el-Luma'a* bir bağımlılığın olmaması bu durumun bir çeşit göstergesi oluyor zannederim.

Ebu'l-Bekâ eserinde meseleleri ele alırken, konu hakkında bilgi verdikten sonra İbn Cinnî'nin ifadesine yer vermek suretiyle bazı yerlerde onun ifadelerini tekrar etmiştir. Aynı zamanda bazı kısımlarda İbn Cinnî'nin ifadesine hiç yer vermediği de olmuştur.[1] Şârihimiz eserinde, bâbların içerisinde oldukça fazla fasıllara yer vermiştir. Bu da herhalde *el-Luma'*da bahsedilen meseleleri açıklama isteğinden olsa gerektir.

Ebu'l-Bekâ ele aldığı meseleleri çeşitli kısımlara ayırmıştır ki bunlara vech, kavl, sual ve mevzû adlarını vermiştir. Her bir kısmı da birinci, ikinci gibi maddelere ayırmıştır. Bazen ibareleri *el-Luma'*ın diğer şerhlerinden farklı olarak çok tafsilatlı bir şekilde şerh etmiştir. Her ne kadar Ebu'l-Bekâ, eserinde münferit bir çalışma metodu takip ediyor gözükse de, İbn Cinnî'nin *el-Luma'*ının etkisi *el-Mutteba'*da kendisini hissettirmektedir. Ukberî şerhinde dil meselelerinden ve âlimler arasındaki ihtilaflardan vs. sıklıkla bahsetmiştir (hatta yeri geldiğinde felsefecilerin görüşlerini dahi zikretmiştir.)[2] ki bu da herhalde onun dil ve edebiyat üstadı olmasından kaynaklanmaktadır.[3]

Bu eser, içerisinde bulunan çeşitli bilim dallarına ait açıklamalardan dolayı şerh olmanın yanında aynı zamanda müstakil bir çalışma olarak da mütâlaa edilebilir; ancak kitabın başlığı ve içeriğinde görülen *el-Luma'*ın etkisi inkar edilemez. *El-Luma'*ın gramer alanında tam bir talim kitabı olması ve meseleleri veciz bir şekilde ele almasına karşın Ukberî şerhi kısmen bu çizginin dışına çıkmıştır.

Eser *"el-Mutteba' fî Şerhi'l-Lum'a"* adıyla 1994 senesinde Dr. Abdülhamid Hamd Muhammed Mahmud ez-Zevî tarafından 2 cilt halinde Bingâzi'de neşredilmiştir.

---

[1] Ebu'l-Bekâ Ukberî, *age.* II,554
[2] Daha önce de ifade ettiğimiz gibi (bkz. bu çalışma s.75) el-Ukberî'nin bu metodu, İbn Cinnî'nin çok yönlülüğünün ve bu özelliğinin kendisinden sonra gelenleri etkilemesinin açık bir göstergesidir zannederim.
[3] Ebu'l-Bekâ Ukberî, *age.* I,304

Brockelmann bu şerhin Bankibor'da 20/2017 numara ve İskenderiye'de 33 numarada yazma nüshalarının bulunduğunu belirterek, 1913 yılında Kahire'de basıldığını da kaydediyor.[1]

U. ŞERHU'L-KÂSIM B. EL-KÂSIM EL-VÂSITÎ

Ebu Muhammed el-Kasım b. el-Kasım b. Ömer b. Mansur **el-Vâsıtî** (ö.626/1229)

550 yılında Vâsıt'ta doğmuştur. Vâsıt'ta iken tahıl tartıcılığı yaparak geçimini sağlıyordu. Daha sonra Halep'e göç ederek orada ilim tahsil etmiştir. Dil ve gramer alanında temayüz etmiştir.

Suyûtî, el-Vâsıtî'ye ait *"Şerhu'l-Luma' "* adlı bir eserden bahsediyor.[2]

V. ŞERHU İBNİ'L-HABBÂZ

Ebu Abdullah Ahmed b. el-Huseyn b. Ahmed b. el-Meâli, **İbnü'l-Habbâz** en-nahvî el-Mevsılî (ö.639/1241)

Nahiv ve teracim kitaplarında İbnü'l-Habbâz lakabıyla anılmaktadır. Musul'da vefat etmiştir.[3]

Eserin tam adı *"Tevcihü'l-Luma' "* dır.

İbnü'l-Habbâz şerhinin mukaddimesinde Allah'a (cc.) hamd, Peygamberi'ne (sav.) salâttan sonra *el-Luma'*ın hacminin küçük olmasının, onu mütalaa etmek isteyenleri cezp ettiğini, fakat anlaşılmasının o kadar da kolay olmamasının mütalaa edenleri hayal kırıklığına uğrattığını ifade ediyor. *El-Luma'*a yazılan şerhlerin de bazılarının tafsilatlı bazılarının da yetersiz olduğunu belirtiyor ve yeterli olanların azlığını veya kaybolduğunu vurguluyor. Yaptığı şerhte diğerlerine ilave olarak *el-Luma'*ın metnini harekelediğini ve okuyucuyu ana konuya yönlendirdiğini belirtmektedir. *El-Luma'*da geçen her beyitin i'rabını belirttiğini ve karşılaştığı garip kelimeleri açıkladığını ve bütün meselelerin

---

[1] Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-Arabî*, I,577
[2] Suyûtî, *Buğyetü'l-vuât*, II,260
[3] Suyûtî, *age.* I,304

illetlerini açıkladığını ifade ediyor. Kendisi bizzat şerhine *Tevcihü'l-Lüma'* adını verdiğini zikrediyor.[1]

Burada İbnü'l-Habbâz'ın *el-Luma'*ı çok kıymetli bir eser olarak görmesini ve eserin veciz olması sebebiyle gerekli gördüğü açıklama ihtiyacını, onu eseri şerh etmeye iten temel nedenler olarak görüyoruz. Çünkü İbn Habbâz'a göre yapılan şerhler ideal değildir. O da kendine göre eksik bulduğu kısımları tamamlar mahiyette şerhini kaleme almıştır ki bunlar özellikle garib kelimelerde yoğunluk kazanmaktadır. Bu yönüyle onun eseri bir lügati çağrıştırmaktadır.

Şerhindeki ifadelerden Basra ekolünün görüşlerini tercih ettiği anlaşılmaktadır. İbnü'l-Habbâz şerhinde bâb taksimatı yaparak aynen *el-Luma'*ı takip etmiştir. Şerhini yaparken faydalandığı eserlerin ve görüşlerin kaynaklarını belirtmiştir. En çok faydalandığı kişinin hocası Mecdüddin b. Ebi Hafs Ömer b. Ahmed olduğu yine şerhteki ifadelerden anlaşılmaktadır. Tıpkı Sîbeveyhi'nin hocası Halil b. Ahmed'den ve İbn Cinnî'nin Ebû Ali el-Fârisî'den faydalandığı gibi.

İbnü'l-Habbâz şerhinde daha öncede belirttiğimiz gibi konuları bâblar şeklinde ele almış ve bu arada meselelerin detaylarını da örneklerle açıklamıştır. Bâblara umumiyetle tariflerle başlamış, bu tariflerinde çoğunlukla kelime ve kavramların lügat anlamı üzerinde durmuştur ki, bu onun aynı zamanda önemli bir lügatçi olmasından kaynaklanmaktadır herhalde. Kavramlarda Kûfe ekolünün ifadelerine az yer vermesine karşın çoğunlukla Basralıların kavramlarını kullanmıştır. Örneğin "el-munsarif, ez-zamir ve el-muzmar, ez-zarf" gibi... İbnü'l-Habbâz Nahvin illetlerine yer vermeye ihtimam göstermiştir. Meseleleri anlatırken belirttiği hükümleri illetleriyle ve hatta içlerinde var olduğunu ifade ettiği sırlarıyla açıklamıştır. İhtilaf olan meseleleri bazen ihtilaf edenlere nisbet ederek bazen de etmeden belirtir ve daha sonra kendi görüşünü açıklar. İbnü'l-Habbâz çoğunlukla Sîbeveyhi'nin görüşlerini desteklediğini ima etmiş ve aynı zamanda cumhur-u nuhâtı takip etmiştir.

---

[1] Bkz. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihü'l-Lüma'* , mukaddime kısmı

İbnü'l-Habbâz, Şevâhid olarak Kur'ân-ı Kerim'i, Hadis-i Şerif'i (genellikle lugavi anlamlarda, nahiv hükümlerinde değil), şiiri (bazılarının söyleyenini belirtmiş bazılarının belirtmemiş) ve nesri kullanmıştır.[1]

Eser *el-Luma'*ın tafsilatlı ve fazlaca illet içeren bir tarzıdır sanki. Neticede bir şerh… *el-Luma'*daki meselelerin tafsilatını istiyorsanız veya *el-Luma'*ı kırâat ederken meselelerin özünde tıkandıysanız ve tafsilata ihtiyacınız varsa işte size *Tevcihu'l-Luma li'bni'l-Habbâz*. Gerçekten de *el-Luma'*ı okurken tafsilata ihtiyaç duyulan yerler oluyor, bunun için Allah (cc.) İbnü'l-Habbâz 'dan razı olsun… Ama tabi ki bütün meselelerde İbn Cinnî'ye uymamıştır. Ondan ayrıldığı ve kendi görüşünü belirttiği yerler de olmuştur. Soru-cevap metodunu kullanmış eserinde; bu hem talim açısından hem de anlatılan konuya ilgiyi toplama ve anlamayı kolaylaştırma açısından önemli ve faydalıdır kanaatindeyim.

Fâyiz Zeki Muhammed Diyâb tarafından Kahire'de 2002 senesinde *"Tevcihü'l-Luma' "* adıyla neşredilmiştir.

W. ŞERHU'L-HAFFÂF

Ebu Bekr Muhammed b. Yahya b. Abdullah el-Cuzzami el-Malaki en-nahvî el-ma'ruf **el-Haffâf** (ö.657/1259)

Kahire'de vefat etmiştir.

Kaynaklar el-Haffâf'a ait bir *el-Luma'* şerhini kaydediyor. Ayrıca Bağdatlı İsmail Paşa, el-Haffâf'ın, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îzâh*'ına ve Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ına ait bir şerhinden de bahsediyor.[2]

X. ŞERHU İBN HİŞÂM

Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah **İbn Hişam** el-Ensârî (ö.763/1361)

---

[1] Geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Habbâz, *Tevcihü'l-Luma'* , dirase kısmı
[2] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn,* II,126; Kehhale, *Mu'cemu'l-müellifîn*, III,77

708 senesinde doğmuştur. *Muğni'l-lebib*, *Evdahu'l-mesalik* ve *Şüzüru'z-zeheb* gibi meşhur eserleriyle bilinen İbn Hişam, *el-Luma'*ın şevâhidini şerh etmiştir.

Eserin tam adı *"er-Ravdatü'l-edebiyye fî şevâhîdi ulumi'l-Arabiyye"* dir.[1]

Eserin Daru'l-kütübi'l-Mısriyye'de 1570 numaralı yazma nüshası mevcuttur. Berlin kütüphanesinde de bir yazması bulunmaktadır.[2]

Y. DİĞERLERİ

Yakût el-Hamevî eserinde **Ahmed b. Abdullah el-Mehâbâzî ed-Darîr**'e ait bir *el-Luma'* şerhinden bahsediyor ama şahıs hakkında bilgi vermiyor. Suyûtî de bunu naklediyor.[3]

*el-Luma'*ın tahkikini yapan Fâiz Fâris, Suyûtî'nin *Buğye*'sini kaynak göstererek meşhur *Sahîhu'l-Buhari* şârihi **Bedrüddin Mahmud b. Ahmed el-Aynî**'ye bir *el-Luma'* şerhi nisbet ediyor, ancak gerek Fâiz Fâris'in gösterdiği kaynakta, gerekse Ayni'nin teraciminden bahseden diğer kaynaklarda buna rastlamadık. Dolayısıyla böyle bir şerhin mevcudiyeti kanaatimce mümkün değildir.

Ukberî'nin şerhini neşreden Dr. Abdülhamid, İbnu'l-Kıftî'nin eserini kaynak göstererek İkbâl b. Ali b. Ebu Bekr b. el-Gâsıle'nin (ö.584/1187) *el-Luma'* a dair bir şerhinin olduğunu zikrediyor, ancak mezkur kaynakta böyle bir kayıt mevcut olmadığı gibi söz konusu şahsın böyle bir eserine kaynaklarda rastlamadık.[4]

Ayrıca bütün bu şerhlerin yanında Mısır Kütüphanesi 5351 numarada kayıtlı *el-Luma'* şerhi zikredilmiş ama müellifi bilinmiyor. *El-Luma'* şerhi *el-Mutteba'* ın tahkikini yapan Dr. Abdülhamid, bu yazma nüshayı inceledikten sonra bir kişiye nisbet edemediğini, zira yazmada şerhin müellifine dair bir bilgi

---

[1] Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-arifîn,* I,465; Tarikî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed *Mu'cemu'l-hanabile*, Riyad, 2001, IV,121
[2] İbn Cinnî, *Kitâbu'l-Luma' fî'l-Arabiyye*, Kuveyt, 1972, dirase kısmı
[3] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ*, III,219; Suyûtî, *Bugyetü'l-vuât*, I,320
[4] Bkz. İbnü'l-Kıftî, *İnbâh*, I,236; Ebu'l-Bekâ Ukberî, *el-Mutteba'*, I,28

nakledilmediğini, fakat eserin zayıf belirtilerle mütekaddimûn dönemine ait olabileceğini belirtiyor. Yazmanın hicri 659 yılında Ebu Bekr Osman b. Ebu Bekr eş-Şâs hattıyla yazıldığını yine muhakkik Dr. Abdülhamid kaydediyor. *El-Mutteba'* ı tahkik eden Dr. Abdülhamid, aynı şerhe ait bir başka nüshanın da yine Mısır Kütüphanesi'nde bulunduğunu ama bunun müstensihinin belli olmadığını ifade ediyor.[1]

Beyazıt Kütüphanesi 1992 numarada kayıtlı iki tane yazma *el-Luma'* şerhi zikredilmiştir, ama müellifleri bilinmiyor.[2] Brockelmann'ın bahsettiği bu yazmanın, yapmış olduğumuz araştırmalar sonucunda *el-Luma'* şerhi olmadığını tespit ettik. Yazma, **İbnü'l- Hümâm** (ö.861/1457)[3] olarak tanınan Hanefi fıkıhçısının *Zâdü'l-fakîr* adlı namazla ilgili olan muhtasar eserine Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin yapmış olduğu şerhe aittir.

*El-Luma'*ın bu kadar şerhlerini göz önüne aldığımızda burada belirttiğim şerhlerden başka tarih boyunca pekçok şerhlerin de yapılmış olması mümkün gözüküyor. Çünkü eser, dil bilginleri ve dili öğrenmek isteyenler arasında son derece kabul görmüştür. Ayrıca tarih süresince yapılan kültürel tahripler (savaşlar vs.) birçok eserin muhafazasını mümkün kılmamıştır; haliyle *el-Luma'* ın şerhleri de bundan nasibini almış olsa gerektir.

---

[1] Bkz. Ebu'l-Bekâ Ukberî, *el-Mutteba'*, I,31
[2] Brockelmann, *GAL*, II,247
[3] Kemalüddin Muhammed b. Abdulvahid b. Abdulhamid es-Sivâsî el-İskenderî (hk.geniş bilgi için bkz. Koca, Ferhat, "İbn Hümâm" *D.İ.A.* XXI,87)

El-Luma' a bu kadar fazla şerh yapılması eserden mi yoksa eserin sahibinden mi kaynaklanıyor noktasında bir değerlendirme yapacak olursak; benim kanaatime göre eserin özelliği şerhlerin yapılmasında muhtemel ana sebeptir. Çünkü

1. İbn Cinnî'nin hiçbir eserine bu kadar şerh yapılmamıştır.

2. Nahvi özetleyerek, derli toplu biçimde ve bir ekol taassubu gözetmeden sunuyor. Bir diğer ifadeyle eser, muhtasar (özet) bir nahiv kitabıdır.

3. Talime oldukça uygun olup ilgililerin pek çoğunun kullanabileceği bir teliftir.

Son ifadeyi biraz açacak olursak; zamanımızda da aynı şey geçerli şöyle ki, çok değerli hocalarımızın teliflerinden talime uygun tarzda yapılmış olanları daha çok kişi tarafından rağbet görüyor ve bunun yanında daha çok ilmi çalışma niteliği taşıyan ve teferruatları içeren eserler daha az sayıda kişinin ilgisini çekiyor. Zira insanlardaki ilimsel keyfiyet arttıkça kemmiyet azalıyor.

Bu değerlendirmemizde ikinci planda ise hiç şüphesiz müellifimizin ilmî şahsiyeti ön plana çıkıyor ki, bu durum hem teracim kitaplarında hem de müellifimizin bize kadar ulaşan eserlerinde kendisini gösteriyor.

SONUÇ

Ebü'l-Feth Osman b. Cinnî tarafından Arapça gramerine dair kaleme alınan *el-Luma'* adlı eserin incelemesini konu edindiğimiz çalışmamızda netice olarak şunları ifade edebiliriz.

Her dilde olduğu gibi Arap dilinde de gramer (dilbilgisi), hem dilin muhafazasında, hem de Arapçayı öğrenenler için dil mantığını ortaya çıkarmada önemli bir yere sahiptir. Bu alanda bütün dillerde olduğu gibi Arapçada da yapılan çalışmalar, Arap dilinin anlaşılmasını kolaylaştırdığı gibi aynı zamanda tarih boyunca fasih Arapçanın korunmasında da önemli katkılar sağlamıştır.

Bu amaca matuf olarak Arapça grameri (sarf-nahiv) alanında başlangıcından zamanımıza kadar pek çok değerli eserler vücuda gelmiş ve bu eserler zengin bir literatür oluşturmuştur.

Müellifimiz İbn Cinnî de çok yönlü bir ilim adamı olmakla birlikte gramer alanında da değerli eserler telif etmiş ve yukarıda bahsettiğimiz zenginliğe katkıda bulunmuştur. Bu eserlerinden birisi -bizce en önemlisi- incelemesini yapmış olduğumuz *el-Luma'* dır.

Çalışmamız boyunca vurguladığımız gibi öğretim amaçlı olarak kaleme alınan bu eser, yukarıda bahsettiğimiz gayelere hizmet etmekle birlikte, sonraki gramer çalışmalarına kaynak ve yol gösterici olma şeklinde ayrıca bir değere sahiptir.

Eser günümüzde öğretim gayesiyle kaleme alınan gramer çalışmalarına oldukça yakın bir sistematik düzene sahiptir. Ayrıca *el-Luma'*ın özet bir eser olması yani mevzuları vecîz bir üslupla ele alması da hem müellifin bu alanda bilimsel yönünü ispatlama hem de eseri mütalaa edenlerin hüsnü kabul

göstermesi açısından önemli bir yere sahiptir. Zira *el-Luma'* üzerine yapılan çalışmalar ve bu çalışmaların oldukça fazla olması zaten söz konusu durumun bir göstergesidir.

Çalışmamız zamanımızdan yaklaşık bin yıl (1000) önce telif edilen *el-Luma'* ın önemini ortaya çıkarma, müellifi İbn Cinnî'nin bu sahadaki bilimsel-öğretici yönünü ispatlama ve sonradan yapılacak çalışmalara katkıda bulunmaya matuftur.

Bu çalışmamızla ilim alanında yapılan bayrak yarışında üzerimize düşen vazifeyi gücümüz yettiği kadar yerine getirebildi isek kendimizi mutlu sayacağız.

Velhamdülillah

BİBLİYOGRAFYA

Abdülkerim M. el-Esad, *el-Vâsit fi tarihi'n-nahv el-Arabî*, Riyad, 1992

Abdülmecid Hâşim, *Mevsuatü't-turâsi'l-insaniyye,* Kahire, 1971

Ahmed Emin (ö.1373/1954), *Duha'l-İslam*, Beyrut: Darü'l-kitabi'l-Arabi, 1933

Bağdatlı İsmail Paşa (Babanzâde)(ö.1338/1920),
----------*Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifin ve asarü'l-musannifin*, tsh. Kilisli Rıfat Bilge, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal, Ankara, 1951
----------*Keşfu'z-zunûn zeyli* (îzâhu'l-Meknûn fi'z-Zeyl alâ Keşfi'z-Zunûn) tsh. M. Şerafettin Yalkaya, Kilisli Rıfat Bilge, Ankara, 1945

Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer (ö.1093/1680), *Hızânetü'l-edeb*, nşr. M. Abdülaziz Maiman, Lahore: The University of the Panjab, 1927

Brockelmann, **Carl** (ö.1375/1956)
----------*Geschichte der Arabischen litterature: supplementband*, Leiden: E. J. Brill, 1938
----------*GAL (Geschichte der Arabischen litterature),* Leiden: E. J. Brill, 1949
----------*Tarihü'l-edebi'l-Arabî,* çeviri Abdulhalim Neccar Kahire: Darü'l-maarif, 1983
----------*"Ebu'l-Ferec" İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)*, 4/77

Cevâlikî İbn Mansûr Mevhub b. Ahmed b. Muhammed, *el-Muhtasar fi'n-nahv*, Köprülü Kütüphanesi, yazma nr. 1501

Corci Zeydan (ö.1332/1914), *Tarihu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye***,** Beyrut: Darü'l-mektebeti'l-hayat, 1983

Cumahî, Ebu Abdullah Muhammed b. Sellam (ö.231/846), *Tabakâtu fuhûli'ş-şuarâ*, nşr. Mahmud Muhammed Şakir, Kahire, 1974

Cürcâni, Ebu Bekr Abdülkahir b. Abdurrahman (ö.471/1078), *Kitabü'l-muktesid fi şerhi'l-Îzâh***,** nşr. Kazım Bahr Mercan, y.y.-t.y.

Çelebi, Muharrem, *"Muhrasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış"* Dokuz Eylül Ünviversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İzmir, 1989

Çetin, Nihat M. *"Müberred" İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)*, VIII,779

Darkot, Besim, *"Musul" İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi),* VIII,738

Ebu'l-Fidâ, İmadüddin el-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali (ö.732/1331), *el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, nşr. Mahmud Deyyûb, Beyrut: Dârü'l-ma'rife, 1970

Ebu't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvahid b. Ali el-Halebî (ö.351/962), *Merâtibu'n-nahviyyîn*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, 1955

Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemalüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Ubeydullah (ö.577/1181)
----------*Nüzhetü'l-elibba fi tabakati'l-üdeba***,** nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Daru nahdati Mısır, 1967
----------*Luma'u'l-edille fî usûli'n-nahv*, nşr. Atiyye Amir, Beyrut, 1963

Esterâbâdî, Radıyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi (ö.686/1287), *Şerhü'r-Radi ale'l-Kâfiye***,** tsh. Yusuf Hasan Ömer, Tahran: Müessesetü's-sadık, 1978

Fârikî, Ebu Nasr el-Hasan b. Esed b. el-Hasan (ö.487/1094), *el-İfsâh fî şerhi ebyâti müşkilâti'l-i'rab,* nşr. Said el-Efgânî, Beyrut, 1958

Firuzâbâdî, Ebü't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (ö.817/1415), *el-Bulga fi terâcimi eimmeti'n-nahv ve'l-luga*, nşr. Muhammed el-Mısri, Safat: Cemiyyetu ihyai't-türasi'l-İslami, 1987

Gökbilgin, M.Tayyib Besim, *"Basra" İ.A.(İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)*, II,320–327

Halefü'l-Ahmer Ebû Mahriz Halef b. Hayyan(ö.180/796), *el-Mukaddime*, neşr. İzzuddin et-Tenuhi, Şam, 1961

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-dini-kültürel-sosyal İslam tarihi***,** trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985

Hatib el-Bağdâdî Ebu Bekir Ahmed b. Hatib(ö.463/1071), *Târihu Bağdad*, Mısır, 1931

Hindâvî, Hasan, *Menahicü's-sarfiyyin ve mezahibuhum fi'l-karneyn es-sâlis ve'r-râbi' mine'l-hicre***,** Beyrut: Darü'l-kalem, 1989

Hotinli, Rauf *"Bağdat" İ.A.* II,195

Hüsam Said Naimî, *İbn Cinnî: alimü'l-Arabiyye***,** Bağdad: Darü'ş-şuûni's-sekafiyyeti'l-amme, 1990

Hüseyin Abdülmecid Hâşim, *Şerhu Riyazi's-salihin*, Kahire: Matbaatü'l-medeni, t.y.

İbn Asakir, Ebü'l-Kasım Sikatüddin Ali b. Hasan b. Hibetullah (ö.571/1176), *Tarihu medîneti Dimaşk*, nşr. Sekine eş-Şihabi, Dimaşk: Matbuatu mecmai'l-lugati'l-Arabiyye, 1986

İbn Bâşbâz, *Mukaddime*, nşr. Husam Said en-Nâimî, Bağdat, 1970

İbn Berhân, Ebü'l-Kasım Abdülvahid b. Ali el-Esedi el-Ukberi, (ö.456/1064), *Şerhü'l-Luma'*, nşr. Faiz Fâris, Safat: el-Meclisü'l-vatani li's-sekafe ve'l-fünun ve'l-edeb, 1984

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osman el-Mevsılî (ö.392/1001)
----------*el-Hasâis*, nşr. Muhammed Ali Neccâr, Beyrut: Darü'l-kitabi'l-Arabi, t.y.
----------*el-Hâtırât*, nşr. Ali Zülfikar Şakir, Beyrut: Darü'l-garbi'l-İslami, 1988
----------*llelü't-tesniye*, nşr. Sabih Temimi, Kahire: Mektebetü's-sekafeti'd-diniye, 1992
----------*Kitabü'l-aruz*, nşr. Ahmed Fevzi Heyyib, Kuveyt: Darü'l-kalem, 1989
----------*el-Luma' fi'l-Arabiyye,* nşr, Faiz Fâris, Kuveyt: Darü'l-kütübi's-sekafiyye, 1972
----------*el-Luma' fi'l-Arabiyye,* nşr. Hamid Mümin, Beyrut: Alemü'l-kütüb, 1985
----------*el-Luma' fi'n-nahv,* i'dad (hazırlayan) Muhammed Ahmed Süleyman, İskenderiye: Mektebetü'l-İskenderiye, 2002 (İskenderiye Kütüphanesi Yazmalar bölümü 1992 numaralı eserin CD kopyasıdır.)
----------*el-Muhteseb fi tebyini vücuhi şevazi'l-kıraa ve'l-izahi anha*, nşr. Ali en-Necdi Nasıf, Abdulhalim Neccar, Abdülfettah İsmail Şibli, Kahire: el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-şuuni'l-İslamiyye, 1994
----------*el-Muktedab fi ismi'l-mef'ul mine's-sülasiyyi'l-mu'telli'l-ayn*, nşr. Mazin Mübarek, Dimaşk: Daru İbn Kesir, 1988
----------*el-Munsıfu şerhu't-tasrif,* nşr. İbrahim Mustafa, Vezaretü'l-maarifi'l-umumiye, 1954
----------*el-Mubhic fi tefsiri esmâi şuarai'l-hamase*, nşr. Hasan Hindavi, Dimaşk: Darü'l-kalem, 1987
----------*el-Müzekker ve'l-müennes,* nşr. Tarık Necm Abdullah, Cidde: Darü'l-beyani'l-Arabi, 1985
----------*Sırru sınâati'l-i'rab,* nşr. Hasan Hindavi, Dimaşk: Darü'l-kalem, 1985
----------*Et-Tasrîfu'l-mulûkî*, nşr. Muhammed en-Na'sân, y.y., 1970
----------*Tefsiru urcuzeti Ebi Nüvas fi takrizi'l-Fazl b. er-Rebi',* nşr. Muhammed Behcet Eseri, Dimaşk: Matbuatu mecmai'l-lugati'l-Arabiyye bi-Dimaşk, 1966

İbnü'l Cezeri, Ebu'l-Hayr Şemseddin b. Muhammed (ö.833/1429), *Gâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ,* nşr. G. Bergstraesser, Kahire, 1932

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö.630/1233), *el-Kâmil fi't-tarih***,** nşr. Halil Me'mun Şiha, Beyrut, 2002

İbn Fâris, Ebu'l-Huseyin Ahmed b. Faris b. Zekeriyya, *es-Sâhibî fi fıkhi'l-luga ve suneni'l-Arab fi kelâmihâ*, Beyrut, 1963

İbnü'l-Habbâz, Ebu Abdullah Ahmed b. el-Huseyn b. Ahmed b. El-Meali en-Nahvi el-Mevsıli (ö.639/1241), *Tevcîhü'l-Luma' şerhu kitabi'l-Luma'*, nşr. Faiz Zeki Muhammed Diyab, Kahire, 2002

İbn Hacer, el-Askalâni, Ebü'l-Fazl Şehabeddin Ahmed (ö.852/1449), *Lisanü'l-mizan,* nşr. Muhammed Abdurrahman Maraşlı, Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, 1995

İbn Haleveyh, Ebu Abdullah Hüseyin b. Ahmed (ö.370/980), *er-Rih*, nşr. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, Medine: Mektebetu İbrahim el-Halebi, 1984

İbn Hallikan, Ebü'l-Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed (ö.681/1282), *Vefeyatü'l-a'yan ve enbau ebnai'z-zaman*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Daru sadır, 1978

İbn Hişâm, *Şerhu'Katri'n-nedâ belli's-Sadâ*, Beyrut, 1990

İbnu'l-Imad, Ebü'l-Felah Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed (ö.1089/1679) *Şezeratü'z-zeheb fi ahbari men zeheb***,** Beyrut: Daru ihyai't-türasi'l-Arabi, t.y.

İbn Kays er-Rukayyat, Ubeydullah b. Kays b. Şüreyh (ö.75/694), *Divanu Ubeydullah b. Kays er-Rukayyat***,** nşr. Muhammed Yusuf Necm, Beyrut: Daru sadır, 1958

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrahim (ö.646/1248), *İnbahü'r-ruvât ala enbâhi'n-nuhât*, Nşr. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire: Darü'l-fikri'l-Arabi, 1986

İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim (ö.276/889), *eş-Şi'r ve'ş-şuara*, Beyrut: Darü's-sekafe, 1964

İbn Makûla, Ebu Nasr Ali b. Hibetullah (ö.468/1093), *el-İkmâl fi raf'ıl-irtıyâb ani'l-mu'telif ve'l-muhtelif mine'l-esmâ ve el-künâ ve el-ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya, Haydarabad, 1963

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mukerrem b. Ali el-Ensari,(ö.7111311), *Lisânu'l-Arab*, Beyrut, 1997

İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak (ö.385/995), *el-Fihrist***,** nşr. Nâhid Abbas Osman, Devha, 1985

İbnü's-Serrâc, Ebu Bekr Muhammed b. Seri b. Sehl el-Bağdadi (ö.316/929), *el-Usul fi'n-nahv*, nşr. Abdülhüseyin Fetili, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1985

İbn Tagriberdî, Ebü'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf (ö.874/1469), *en-Nücumü'z-zahire fi müluki Mısr ve'l-Kahire***,** Kahire: Vezaretü's-sekafe ve'l-irşad, 1929

İbn Yaîş, Ebu'l-Bekâ Muvaffakuddin Yaîş b. Ali b. Yaîş el-Esedî *Şerhu'l-Mufassal*, Beyrut, t.y.

İbrahim Enis, *el-Mu'cemü'l-vasit***,** İstanbul: el-Mektebetü'l-İslamiyye, t.y.

İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan Zeyyât, Hâmid Abdulkadir, Muhammed Ali en-Neccâr, *el-Mu'cemu'l-vasît*, İstanbul, Çağrı Yayınları,1990

Karaarslan, Nasuhi Ünal, *"Hamdânîler" D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)*, 15/446

Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-zünun an esami'l-kütüb ve'l-fünun***,** tsh. M. Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1941

Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemu'l-müellifîn*, Beyrut: Mektebetü'l-müsenna, 1957

Koca, Ferhat, *"İbn Hümâm" D.İ.A.* XXI,87

Koçak, İnci, *"Ahfeş el-Asgar"*, *D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* I,525

Kutâmî, Ebû Said Umeyr b. Şuyeym b. Amr, *Dîvân-ı Kutâmî*, nşr. İbrahim Samerrâî-Ahmed Matlûb, Beyrut, 1960

El-Kûfî, Şerif Ömer b. İbrahim; nşr. Alaeddin Hamaveyye, *Kitabü'l-Beyan fi şerhi'l-Luma' l'İbn Cinnî*, Amman: Daru Ammar, 2002

Mahmud Hüseyni Mahmud, *el-Medresetü'l-Bağdadiyye fi tarihi'n-nahvi'l-Arabi***,** Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1986

Ma'luf, Luvis b. Nikola el-Ma'luf el-Yesui, *el-Müncid fi'l-luga ve'l-adab ve'l-ulum* Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1965

Mehmed Fehmi, *Tarih-i edebiyat-ı Arabiye*, İstanbul, t.y.

Merçil, Erdoğan
----------*"Bahâuddevle" D.İ.A. (Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* IV,475
----------*"Büveyhîler" D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* VI,496

Merzubânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. Imran, *Mu'cemu'ş-şuarâ*, nşr. Dr. Fritz Krenkow, Beyrut, 1982

Moh. Ben Cheneb, *"İsa b. Ömer" İ.A.(İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi),* V,1065

Muhammed Ahmed ed-Dâlî, *"Bâkıyye el-hâtıriyyât" MMİA (Mecelletu Mecmai'l- Lugati'l- Arabiyye bi- Dimaşk)*, sa.62, s.417-487 (1992)

Muhammed Es'ad Talas, *"Ebü'l-Feth İbn Cinnî"*, *MMİA (Mecelletu Mecmai'l- Lugati'l- Arabiyye bi- Dimaşk)*, XXXII,352

Muhammed Hüseyin Âl-i Yasin, *ed-Dirasatü'l-lugaviyye inde'l-Arab ilâ nihayeti'l-karn,* Beyrut: Darü'l-mektebeti'l-hayat, 1980

El-Muberred, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd, *el-Muktedab*,(ö.286/899),nşr. Muhammed Abdülhalik Azime, Beyrut, 1993

Nehhas, Ebu Cafer Ahmed b. Muhammed b. İsmail el-Muradi, *et-Tuffâha,* nşr. Gorgis Avad, Bağdat, 1965

Özaydın, Abdülkerim, *"Adudüddevle" D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* I,392

Özbalıkçı, Mehmet Reşit, *"Ebû Ali el-Fârisî"*, *D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* X,88

Provençal, E. Levi, "Mürsiye" *İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)* VIII,810

Rafii, Mustafa Sadık(ö.1356/1937), *Tarih âdâbi'l-Arab***,** Beyrut, 1974

Seâlibî, Ebu Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail (ö.429/1038), *Yetimetü'd-dehr fi mehasini ehli'l-asr*, şerh ve nşr. Müfid Muhammed Kumeyha, Beyrut: Darü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1983

Semânînî, Ebü'l-Kasım Ömer b. Sabit (ö.442/1050)
----------*Şerhu kitabi't-tasrif el-Mulukî*, nşr. İbrahim b. Süleyman el-Buaymi, Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1999
----------*Şerhu'l-Luma' fî'n-nahv*, nşr. Dr. Recep Osman Muhammed, Kahire, 2000
Serkis,Yusuf b. İlyan b. Musa ed-Dimaşki, *Mu'cemu Matbûâti'l-Arabiyye ve'l-Muarrabe*, Kahire, 1928

Sezgin, Fuat, *(GAS) Geschichte des Arabischen Schrifttums: gesamtindices zu band I-IX***,** Leiden: E. J. Brill, 1995

Sîbeveyhi, Ebu Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Harisi (ö.180/796), *el-Kitâb*, nşr. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetü'l-hanci, 1977

Sîrâfî, Ebu Said Hasan b. Abdullah el-Merzubânî, *Ahbarü'n-nahvîyyin el-Basriyyîn ve merâtibuhum,* nşr. Muhammed İbrahim Benna, Kahire, 1985

Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr (ö.911/1505)
----------*Bugyetü'l-vuât fî tabakâti'l-lugaviyyîn ve'n-nuhât***,** nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Darü'l-fikr, 1979
----------*el-Eşbâh ve'n-nezâir fi'n-nahv,* nşr. Abdurrahman Salim Mükerrem, Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1985
----------*el-İktirâh fî ilmi usûli'n-nahv,* nşr. Ahmed Subhi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1975
----------*el-Muzhir fi ulûmi'l-luga ve envâihâ,* nşr. Ali Muhammed el-Becâvî-Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim-Muhammed Ahmed el-Mevlâ, Beyrut, 1987

Şerif er-Radî, Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hüseyin b. Musa el-Alevi (ö.406/1015), *Divanü'ş-Şerif er-Radi,* Beyrut: Daru sadır, t.y.

Şihâbi, Ali Ekber, *Usûlü'n-nahv*, Tahran: Dânişgâh-ı Tahran, 1339

Şevki Dayf, *el-Medarisü'n-nahviyye*, Kahire: Darü'l-maarif, 1976

Talas Es'ad, "Ebü'l-Feth b. Cinnî", *MMİA(Mecelletü mecmai'l-ılmi'l-Arabî bi Dimaşk)*, sa. 32(1957)

Tantavî, Muhammed, *et-Tefsirü'l-vasît li'l-Kur'ani'l-Kerim*, gözden geçiren Abdurrahman el-Adevi, Kahire: Darü'l-maarif, 1992

Tarikî, Abdullah b. Muhammed b. Ahmed, *Mu'cemu musannefati'l-hanâbile min vefeyâtu*, Riyad, 2001

Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi(ö.968/1561), *Miftahü's-saade ve misbahü's-siyade fi mevzûâti'l-ulûm*, nşr. Kamil Bekri-Abdülvehhab Ebü'n-Nur, Kahire: Darü'l-kütübi'l-hadise, 1968

Tüccar, Zülfikar,
----------*el-Ferrâ, hayatı, eserleri ve Arap dili ve edebiyatındaki mevkii,* Tez (Doktora), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 1987
----------"Kutâmî", *D.İ.A.* XXVI,481

Ukberî, Abdullah b. Huseyn b. Abdullah Ebu'l-Bekâ(ö.616/1218) *el-Mutteba' fi şerhi'l-Luma'* , nşr. Dr. Abdulhamid Hamd Muhammed Mahmud ez-Zevi, Bingâzi, 1994

Vâsıtî ed-Darîr, Ebu Nasr el-Kasım b. Muhammed b. Mübâşir (ö.469/1076), *Şerhu'l-Luma' fi'n-Nahv*, neşr. Dr. Recep Osman Muhammed, Kahire, 2000

Yakut el-Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yakut b. Abdullah, (ö.626/1229)
----------*Mu'cemü'l-büldan*, nşr. Ferid Abdulaziz Cündî, Beyrut, 1990
----------*Mucemu'l-üdebâ* (Eser, *İrşadü'l-erib ila ma'rifeti'l-edib* adıyla da bilinmektedir), Beyrut, t.y.

Yavuz, **Mehmet**
----------*İbn Cinni, hayatı ve Arap gramerindeki yeri*, Tez (Doktora), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, Tez danışmanı: Prof. Dr. Ahmet Subhi Furat, İstanbul, 1996
----------*"İbn Cinnî" D.İ.A.(Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi)* XIX,397

Zeccâcî, Ebü'l-Kasım Abdurrahman b. İshak (ö.337/949), *el-Cümel fi'n-nahv*, nşr. Ali Tevfik b. Hamed, Beyrut, 1988

Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed (ö.538/1144), *el-Keşşaf an hakaiki gavamizi't-tenzîl ve uyuni'l-ekavil fî vucuhi't-te'vîl*, nşr. Ali Muhammed Muavviz, Riyad, 1998

Zettersteen, K.V.
----------*"Muizzuddevle"(İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi) İ.A*. VIII,561
----------*"Mansur" İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)* VII,295
----------*"Kûfe"*, *İ.A. (İslam Ansiklopedisi, Milli Eğitim Yayınevi)* VI,964-967

Zirikli, Hayreddin (ö.1396/1976), *el-A'lâm*, Beyrut, 1970

Zübeydî, Ebu Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Ubeydullah (ö.379/989), *Tabakatü'n-nahviyyin ve'l-lugaviyyin***,** nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire: Darü'l-maarif, 1984